

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ЩЕРБИНА В.Ю.

**ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ:
ЕТНОРЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

МОНОГРАФІЯ

Херсон
2015

УДК 37.013.42: 376.58
ББК 74.03 (4 Укр)
Щ 61

Рекомендовано до друку
 Вченою радою Херсонського державного університету
 (протокол № 8 від 30 березня 2015 р.)

Науковий редактор Федяєва В.Л. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету

Рецензенти: Калініченко Н.А. – доктор педагогічних наук, завідувач і професор кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені В.Сухомлинського, заслужений учитель України, науковий кореспондент інституту педагогіки АПН України;

Кочубей Т. Д. – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені П.Тичини;

Радул О.С. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.Винниченка.

Щербина В.Ю.

Ш Виховання дітей у сім'ї на зламі століть: етнорегіональний аспект : монографія / В.Ю. Щербина. – **Херсон : Видавничий дім «Гельветика»**, 2015. – 185 с.

ISBN

У монографії здійснено історико-педагогічний аналіз специфіки сімейного виховання дітей у різних за типами родин, що населяли Південь України на зламі XIX – XX ст. ст. Простежено основні напрями, форми, методи і засоби виховного впливу на дітей як в однаціональних, так і в етнічнозмішаних родин.

Здійснено аналіз розвитку поліетнічної сім'ї в історичній ретроспективі, проаналізовано основні її особливості. З'ясовано специфіку виховання у селянських, робітничих сім'ях, родин духовенства та інтелігенції. На підставі аналізу наявної джерельної та історіографічної бази визначено й обґрунтовано основні тенденції розвитку родини на Півдні України на зламі XIX – XX ст. ст.

УДК 37.013.018.2 (477.7)
ББК 74.03 (4 Укр)

ISBN

© В.Щербина, 2015

© Видавничий дім «Гельветика», оформлення, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ВИХОВНОГО ВПЛИВУ НА ДІТЕЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ	15
1.1. Зародження та розвиток сімейного виховання на Півдні України.....	15
1.2. Етнорегіональна та соціальна складова у еволюції сімейних відносин.....	38
ВИСНОВКИ	53
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ	55
2.1. Специфіка виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях	55
2.2. Особливості виховного впливу на дітей у родинях інтелігенції та духовенства	80
ВИСНОВКИ	122
РОЗДІЛ 3. СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ У ПОЛІКУЛЬТУРНИХ СІМ'ЯХ	124
3.1. Особливості виховання в родинях східнослов'янських народів	124
3.2. Виховання дітей у родинях іноземних колоністів.....	139
ВИСНОВКИ	150
ПІСЛЯМОВА	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	157

ПЕРЕДМОВА

*«Сім'я – це джерело, водами якого
живиться річка нашої держави.
На моральному здоров'ї сім'ї будується
педагогічна мудрість школи.
Чудові діти виростають у тих сім'ях,
де батько і мати по - справжньому
люблять один одного і водночас
люблять і поважають людей»*

В.Сухомлинський

Сучасне українське суспільство характеризується суспільно-політичними, соціально-економічними та культурно-освітніми трансформаціями, які, з одного боку, є наслідком, а з іншого – детермінантою змін його ціннісних пріоритетів, зокрема і в такому важливому соціальному інституті, як сім'я. Тому серед актуальних проблем розвитку і зміцнення української держави важливе місце посідає засвоєння історичного, традиційного досвіду українського народу в сімейному вихованні.

Сім'я була, є і буде тим осередком суспільних відносин, що постійно розвивається і характеризується багатовекторністю своїх взаємозв'язків та взаємозалежностей. В умовах сьогодення України особливої значущості набуває врахування етнорегіональних і етнопедагогічних чинників у теорії та практиці сімейного виховання в історичній ретроспективі. З огляду на актуальність цієї проблематики, надзвичайно плідним дослідницьким полем виступає період кінця XIX – початку XX ст.ст. – час бурхливих суспільних, політичних, економічних та освітніх перетворень, що докорінно змінили традиційну українську сім'ю.

Розуміння сутності та особливостей сімейного виховання в українській родині кінця XIX – початку XX ст.ст. неможливе без урахування регіонального аспекту, зокрема таких його чинників, як: динаміка розвитку сімейних стосунків; особливості формування сім'ї, її типу, виховання дітей у ній; специфіка заселення та господарського освоєння краю, економічний стан; культурно-освітній рівень розвитку регіону, поліконфесійність тощо.

У цьому контексті особливий науковий інтерес становить Південь України кінця XIX – початку XX ст.ст. – полікультурний регіон, який населяли представники багатьох країн світу (росіяни, білоруси, поляки, шведи, німці, болгары, молдовани, серби та ін.). В означених хрономежах роботи на цій території мешкали різні народи, етноси і нації, які мали власні етнопедагогічні погляди та переконання, взаємодіяли між собою, асимілюючись, транспортуючи надбання одного народу до культурних здобутків іншого. Ступінь взаємодії етносів зумовлювався територією проживання, релігійними, мовними відмінностями та народнопедагогічними основами виховання.

Проблема трансформації інституту сім'ї, сімейного виховання Півдня України кінця XIX – початку XX ст.ст. посідає особливе місце в соціології, психології сім'ї, історії сімейної педагогіки. Її всебічне розкриття неможливе без аналізу таких складових, як: роль і місце сім'ї у формуванні підростаючого покоління, структура, типи сім'ї, їх вплив на виховання дітей; етнопедагогіка сім'ї, політична культура, світогляд, етнопсихологія, ціннісні засади родини тощо. Їх розгляд спрямовує науковий пошук на загальні тенденції розвитку сім'ї, сімейного виховання, дозволяє знайти відповідь на питання особливостей виховання дітей у сім'ї з урахуванням етнорегіональних та етнопедагогічних особливостей.

Проблеми теорії та практики виховання дітей у сім'ї в контексті етнічної складової опосередковано чи фрагментарно розглянуті в працях як зарубіжних (О. Агурський, З. Бжединський, М. Берштам, Г. Волков, М. Гайдук, Д. Кісінджер), так і вітчизняних учених (А. Говорун,

Н. Калініченко, Б. Ковбас, В. Костів, В. Кравець, О. Кравченко, В. Кузьмінський, Г. Постовий, О. Прицак, Н. Побірченко, М. Стельмахович, О. Радул, В. Федяєва та ін.). У дослідженнях цих авторів наголошено на необхідності врахування етнічної традиції у сфері освіти, навчання та виховання дітей та молоді, в тому числі й у сім'ї.

Відзначаємо, що історичні надбання виховання дітей у сім'ї південноукраїнського регіону кінця XIX – початку XX ст.ст. дотепер не отримали належної уваги з боку науковців. У той час як розгляд практики виховання дітей у сім'ї Півдня України кінця XIX – початку XX ст.ст., що своїми відмінними ознаками функціонування, зокрема в контексті розвитку самої сім'ї, значно розширить науковий дискурс історії сімейного виховання як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

Головною структурною одиницею суспільства, що закладає основи ціннісно-мотиваційної сфери особистості, формує її характер, є сім'я. В.Сухомлинський писав, що «Сім'я – це найменша клітина нашого суспільства, в якій як у фокусі, відображається все життя нашої країни» [193, с.437]. М. Стельмахович переконував, що «Сім'я дає дитині первинну підготовку до життя, яку не може дати школа, тому що необхідне безпосереднє зіткнення зі світом близьких, оточуючих дитину людей, світом, до якого дитина звикає з народження і на який зважає. В дитячі роки людина виховується виключно сім'єю, її атмосферою. Саме сім'я і визнає схильності дитини, саме у ній зароджуються дитячі симпатії, потреби, інтереси, тут позначається її характер» [185, с.19]. Сучасний український психолог І. Бех зауважує, що процес розвитку та становлення особистості є багатограним і різнобічним. «Розпочинається він у сім'ї, в тому середовищі, в якому дитина живе і розвивається значний період свого життя – від народження до цілком усвідомленої самостійної життєдіяльності» [10, с.9 –21].

Відомий російський соціолог А. Харчев трактує поняття «сім'я» як: «...исторически конкретную систему взаимоотношений между супругами, между родителями и детьми как малой группы, члены которой связаны

брачными или родственными отношениями, общностью быта и взаимной моральной ответственности, социальную необходимость, в которой обусловлена потребность общества в физическом и духовном воспроизводстве населения» [215, с. 75]. Російський учений М. Соловйов визначає сім'ю як «малую соціальну групу общества, важнейшей формой организации личного быта, основанной на супружеском союзе и связях, существующих между родственниками, отношениях между мужем и женой, родителями и детьми, другими родственниками, живущими вместе» [182, с. 154].

Усі ці визначення провідних українських та російських дослідників дають змогу визначити мету сімейного виховання, котра полягає у забезпеченні високого рівня освіченості й виховання свідомого громадянина, здатного на основі життя й досвіду власного народу та досягнень світової науки і культури, врахування національно – територіальних особливостей України здійснювати соціально-економічний розвиток і господарювання, утверджувати ідеали гуманістичної культури й демократичних взаємовідносин людей.

Проаналізовані праці, а також наші дослідження підтверджують, що сім'я змогла ввібрати в себе всі найважливіші ознаки суспільних процесів, економічного та культурного розвитку регіону. У своїй праці ми розкрили основний зміст, напрями, засоби та форми сімейного виховання в родинах Півдня України на зламі століть.

Досліджуючи питання сімейного виховання, ми використовували різні методи й підходи. Комплексність та системність дослідження забезпечувалася поєднанням у застосуванні методів аналізу, порівняння, інтерпретації. Порівняльно-історичний метод використано з метою простеження динаміки зміни поглядів на виховання дітей у родині залежно від соціально-економічних та демографічних трансформацій у регіоні. Метод педагогічної інтерпретації дав змогу виявити й проаналізувати зміст, форми

та методи виховання дитини в різних типах сімей південноукраїнського регіону на зламі століть.

Хронологічно матеріал нашої монографії охоплює період другої половини XIX – початку XX ст.ст. Визначення хронологічної межі дослідження пов'язане з активним заселенням південноукраїнського регіону представниками різних національностей, етносів, що диференціювалися своєю соціальною складовою. Завершується дослідження 1905 р. – «Маніфестом» Миколи II (від 17 жовтня 1905 р.), що проголосив свободу слова та об'єднань, а також надав рівні права всім громадянам Росії незалежно від їх національності, віросповідання, регіону проживання. Законодавчі положення «Маніфесту» докорінно змінили статус колоністів і кардинально вплинули на сім'ю Півдня України; її функції набули нового змісту і звучання.

Територіально дослідження обмежуємо кордонами Херсонської, Таврійської та південними районами Катеринославської губернії.

Здійснюючи дослідження питання сімейного виховання на зламі XIX – XX століть, ми з'ясували, що стратифікація населення південної частини сучасної території України являла собою досить мультиетнічне утворення, зокрема це були: росіяни, поляки, євреї, білоруси, молдавани, татари, гагаузи, караїми, німці та інші, що мешкали переважно в селах.

Вивчення історіографії питання посідає важливе місце в нашому пошуці. Звернення до забутої спадщини діячів науки та культури, усвідомлення закономірностей суб'єктивного трактування різних подій, особливостей та явищ, сучасні культурні орієнтири – все це дає змогу повному осмислити аспекти минулого у процесі створення нової системи культурних цінностей.

Значний масив етнографічних, історичних, педагогічних досліджень різних за своєю тематикою, жанровою специфікою, ступенем розкриття питання, актуальністю, глибиною, рівнем науковості, які в своїй основі розкривали питання культурної взаємодії, особливостей життєвого устрою,

сутність поглядів на сімейні традиції, стосунки між чоловіком і дружиною, виховання дітей, є першоджерелами для нашого наукового пошуку.

До першої групи джерел належать етнографічні праці К. Д. фон Роммеля, М. Грушевського, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Чубинського, Ю. Іванової, Л. Чижикової, О. Ксенофонтової-Петренко та інших, за допомогою яких проаналізовано особливості виховання дітей у сім'ї, зважаючи на загальнокультурні процеси, що відбувалися у ХІХ – на початку ХХ ст. ст. у Російській імперії загалом і на Півдні України зокрема.

Серед наукових досліджень виділяємо праці як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. У своїх наукових розвідках іноземні автори вивчали різноманітні питання, пов'язані з побутом, особливостями матеріально-господарської культури, устроєм колоній чи поселень, специфікою сімейних відносин та різноманіттям форм і методів виховного впливу на дітей на Півдні України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.ст. До питання виховання дітей у сім'ї в ХІХ ст. зверталися відомі дослідники у ході вирішення завдань свого наукового пошуку. Зокрема, етнограф М. Грушевський (1856 – 1938) у праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» (1906) на основі зібраних етнографічних даних у науковій формі описав усі етапи, починаючи від вагітності матері й до п'ятого року життя дитини. Автор також розповідає про дитячі мороки, музичні саморобні інструменти, іграшки для найменших. Наводить дослідження з психології селянського життя.

М. Грушевський приділяв велику увагу природним задаткам і перспективам розвитку дитини засобами усної народної творчості, виходячи з того, що в кожній дитині вже закладено зернята її розумового виховання, процесу оволодіння мовою та мисленням. Етнограф досліджував форми виховання дітей в українській родині – розвиток цікавості, використання пестливих слів, врахування психічних особливостей дитини на кожному етапі її розвитку.

У праці М. Грушевським вперше зроблено спробу всебічно схарактеризувати складний і багатогранний розвиток дитячої особистості. Серед найцінніших здобутків автора – запис народних розповідей про досягнення дитини в опануванні мови, про вміння сидіти, ходити, впізнавати батьків та родичів, про хворих і нерозвинених дітей, їх бесіди між собою та з дорослими.

Досліджував українську родину і розкрив особливості виховання в ній дітей відомий український учений М. Стельмахович. Він систематизував і описував вірування, традиції, що знаходять своє відображення в трудовому, моральному, фізичному, розумовому вихованні дітей в українській родині. Кожний з цих напрямів є складовою тривалого процесу під назвою родинне виховання, адже саме у сім'ї дитині прищеплюється любов до праці, формується почуття добра, справедливості, що впливало з народного поняття моралі («Моральний той, хто цнотливий, шляхетний, доброчесний, праведний» [185, с. 159]; привчають дітей слухати. Окрім морального, до провідних напрямів родинного виховання М. Стельмахович відносить трудове, зазначаючи, що все педагогічне вчення ґрунтується на праці; праця – першооснова життя суспільства, головний засіб створення моральної й духовної культури [185, с. 173].

До другої групи джерел відносимо праці істориків, що вивчали питання заселення краю, функціонування колоній, розкривали загальні тенденції історико-культурного розвитку регіону.

Дані, взяті з різних історичних джерел, є чималою джерелознавчою базою, що дає змогу уявити всі ті процеси, що відбувалися в даному регіоні у визначений час, простежити процеси асиміляції чи дисиміляції етнічно змішаного населення, яке почало заселяти Південь України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст ст. і створювати полікультурні сім'ї.

Основу нашого, як і будь-якого іншого, історико-педагогічного дослідження становлять архівні джерела. Вони найрізноманітнішого характеру. Це і фонди консисторій (колегіальних установ при єпархіальному

архіереї певної єпархії), опікунських товариств, установ державного управління (Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора), у яких міститься інформація щодо різних аспектів життя сімей краю.

До автентичних праць відносимо роботи істориків XIX ст., які активно вивчали процес колонізації Новоросійського краю в кінці XVIII – XIX ст. Дослідження перебігу колонізаційного процесу дає чітке уявлення демографічної картини, особливостей формування сім'ї на Півдні України в XIX ст., її зміни та еволюцію, що в кінцевому результаті вплинуло на етнорегіональну специфіку виховання дітей, а в деяких випадках – і до утворення поліетнічної сім'ї.

Серед істориків XIX ст., що вивчали особливості процесу колонізації на Півдні України, значний внесок у розробку цього питання зробив А. Скальковський, який вивчав сім'ї, що населяли сербські, болгарські, грецькі і вірменські колонії. Його праці – джерело інформації статистичного характеру з матеріалом щодо господарського укладу колоній. У низці праць радянських істориків («Облик российского пролетариата» (1967) Ю. Кірьянова [87], «Изменения в рабочей семье в связи с социально-экономическим развитием страны и ростом пролетарского движения» (1967) В. Крупенської [96], «Атеизм в истории русского рабочего движения конца XIX – начала XX века» (1967) М. Персиця [140] тощо) простежуються особливості зародження та еволюції руху пролетарів. Їх цінність в детальному розкритті процесу утворення пролетарських родин, їх диференціацію від робітничих, особливості виховання дітей тощо.

Специфіка виховання дітей особливо цікавила дослідників історії педагогіки протягом останнього століття. Різні аспекти виховного впливу були предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Дослідник питань сімейного виховання в етнічнозмішаних родинах А. Пономарьов вважав, що форми матеріального побуту, суспільні інститути, моральні норми та естетичні ідеали, які існували в тій чи тій етнічній групі людей протягом тривалого періоду, а етнічна традиція, особливо помітна при

порівнянні двох або кількох національних груп. А. Пономарьов у праці «Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Этносоциальные проблемы» (1989) визначає характер сімейних стосунків на території України та звертає увагу на міжетнічні, міжрелігійні й міжнаціональні шлюби. А. Пономарьов вивчає взаємовідносини сім'ї та етносу, вплив етнічних процесів на етнічні та функціональні особливості сім'ї, зазначаючи, що «... роль семьи в этнических процессах заключается не только в естественном воспроизведении этноса, но и в передаче этнокультурных традиций, в освоении достижений интерэтнической культуры» [144, с. 169].

Вивченням висвітлення питань сімейного виховання на сторінках вітчизняної педагогічної преси XIX ст. займалася А. Говорун у своєму дисертаційному дослідженні «Сімейне виховання у вітчизняній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст.» (1995). На основі аналізу журналів, серед яких «Русский педагогический вестник», «Журнал для родителей и учителей», «Воспитание», «Учитель», «Семья и школа», «Школьное обозрение» та інші, що виходили у другій половині XIX ст. в Російській імперії, А. Говорун визначила основні проблеми сімейного виховання, що піднімалися видатними педагогами (П. Каптеревим, В. Острогорським, П. Редкіним, І. Сікорським тощо): розробка мети, завдань та змісту виховання дітей у сім'ї, висвітлення методів та засобів сімейної педагогіки; розкриття соціальної функції материнства та особливостей підготовки жінки-матері до виховання дітей [43, с. 10]. Основне завдання батьків у кожній сім'ї – виховати всебічно розвинену особистість: чуйну, щиру, справедливу, люблячу. «Одним з головних принципів сімейного виховання автори педагогічних журналів досліджуваного періоду називали повагу до особистості вихованця» [43, с. 11].

Висвітленням питань трудового виховання та навчання дітей займалася сучасна дослідниця Н. Калініченко, яка переконувала в тому, що в «...українській родині найголовнішим обов'язком батьків, сім'ї вважалася

підготовка кожного наступного покоління до відтворення трудових функцій попереднього. Проте підготовка дітей не обмежувалась передачею сукупності трудових умінь та прийомів – тренувались і розвивались навички соціальної поведінки, такі риси особистості, як: відповідальність, старанність, працелюбність, повага до людей праці, любов до землі» [81].

Акцентуючи увагу на провідній ролі трудового виховання в українській родині, Н. Калініченко наголошувала на тому, що завдяки трудовій підготовці можна сформувати демократичні цінності, чітку громадянську позицію, реалізувати громадянську освіту, виховати дитину в економічному, екологічному та правовому аспекті.

Значний внесок у розвиток педагогіки зробила сучасна дослідниця проблем сімейного виховання В. Федяєва. Так, у докторській дисертації «Теорія і практика виховання дітей в сім'ї в Україні другої половини ХІХ – 90-х роках ХХ століття» (2011) вона вивчала стан і основні тенденції розвитку сім'ї як виховного інституту в Україні кінці ХІХ – ХХ ст. В. Федяєва, проаналізувавши моделі сім'ї, визначає її як схематичне відтворення взаємодії членів сім'ї в конкретній системі, за якої через відповідні функції (економічну, виховну) реалізуються завдання формування та розвитку фізичного, психічного і соціального здоров'я особистостей у конкретних історичних, соціальних, економічних, ідеологічних, культурних і освітніх умовах країни [206]. В. Федяєва визначає наступні моделі сім'ї, що були характерні для Півдня України ХІХ ст.: селянська, робітнича сім'я, родина української інтелігенції.

Дослідження В. Федяєвої є важливим джерелом для нашого наукового пошуку, адже в ньому теоретично обґрунтовано основні моделі, типи та форми сім'ї, простежено основні етапи розвитку української родини, проаналізовано теоретичні положення, що стосуються виховання дитини в сім'ї, визначено практичні основи виховання дітей у родині в різні історичні періоди у контексті суспільно-культурного та суспільно-політичного руху в Україні.

Отже, питання виховання дітей у сім'ї на зламі XIX – XX ст.ст. комплексно не досліджувалася. Сучасній українській історико-педагогічній науці бракує праць, що комплексно б розглядали зміст, напрями, форми і методи виховного впливу на дітей у різних за типами родинах, враховуючи регіональний аспект.

Монографія складається з передмови, 3 розділів, висновків до них, післямови, де системно і в хронологічній послідовності викладено історію становлення сімейного виховання у південному регіоні України.

Засвоєння змісту, форм, методів та засобів виховання дітей у сім'ї дасть змогу розв'язати сучасні нагальні проблеми, враховуючи специфічні особливості кожного окремо взятого регіону нашої держави.

Автор надзвичайно вдячний за мудру пораду та підтримку шановному науковому редакторові, проректору з наукової роботи Херсонського державного університету, доктору педагогічних наук, професору Валентині Леонідівні Федявій; рецензентам – докторові педагогічних наук, професорові Надії Андріївні Калініченко (КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»), докторові педагогічних наук, професорові Тетяні Дмитрівні Кочубей (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини), докторові педагогічних наук, професорові Ользі Сергіївні Радул (Кіровоградський державний педагогічний університет імені В.Винниченка).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ВИХОВНОГО ВПЛИВУ НА ДІТЕЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ

1.1. Зародження та розвиток сімейного виховання на Півдні України

Виховання дітей у родині будь-якого етносу осмислюється з різних соціальних позицій: в економічному, релігійному, політичному плані. Відомий український учений, основоположник теоретичних основ вітчизняної народної педагогіки, М. Стельмахович у праці «Народна педагогіка» (1985) зазначав: «Спільність народних педагогічних культур виявляється в педагогічному ідеалі, виборі шляхів і засобів виховного впливу на особистість, у трактуванні найхарактерніших педагогічних явищ [185, с.88].

Сімейне виховання на Півдні України зародилося на початку XIX століття і пов'язане було з колонізацією краю представниками різних за своєю культурою, традиціями, побутом народами. Для нашого наукового пошуку важливим є визначення поняття «Південь України», «Південний регіон», тлумачення його специфіки та особливостей еволюції сімейних стосунків.

Згідно етнографічного районування України Південний (Причорноморський) регіон охоплює територію сучасних Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південні райони Дніпропетровської та північні АР Крим [63, с.128]. С. Павлюк визначає Південний (Причорноморський) історико-етнографічний район України як «...степову частину України; це територія теперішніх Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південних районів Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської областей» [200, с. 59].

В. Борисенко у роботі «Українська етнологія» (2007) дає наступне трактування: «Південь України – це своєрідний історико-етнографічний район, який визначається мішаним складом населення, порівняно великою

його соціальною рухливістю. Він охоплює території сучасних Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південних районів Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської областей та північні Кримської автономії. Однак окремі землі півдня (Подунав'я, Причорномор'я, Приазов'я, Донщина, Крим) мають суттєві відмінності за складом населення, етнічною історією, структурою традиційно-побутової культури [198, с. 48].

В енциклопедіях радянського періоду подані такі дефініції поняття «Північне Причорномор'я». Зокрема в «Українській радянській енциклопедії» (1977) «Північне Причорномор'я – назва, яку вживають у літературі щодо території теперішньої Одеської, Херсонської, Миколаївської та Кримської областей» [201, с. 102].

У «Большой Советской энциклопедии» (1976) Південь України співвідноситься з Північною Таврією – «Южная часть Европейской территории СССР, ограниченная с запада низовьем Днепра и с востока условной линией Александровска (ныне Запорожье), на юге отделенная от Крымского полуострова Перекопским перешейком» [18, с. 126].

Сучасні історики (Я. Бойко, В. Олефіренко) також розрізняють поняття «Новоросійська губернія» та «Південь України». Так, В. Олефіренко вказує, що Новоросійська губернія є «Адміністративно-територіальною одиницею, утвореною в 1764 р. До її складу ввійшли Нова Сербія, Слов'яносербія, Українська лінія, 13 сотень Полтавського полку, 2 сотні Миргородського полку. У 1783 р. її було ліквідовано, а у 1802 р. поділено на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську губернії» [61, с. 283].

У словнику Ф. Брокгауза й І. Ефрона (1903) зазначено, що Херсонська губернія була заснована в 1803 р. Александром I указом від 15 травня, коли центр був перенесений із Миколаєва до Херсона. «Указом Сената от 8 октября 1802 г. Новороссийская губерния была разделена на Екатеринославскую, Николаевскую и Таврическую губернии. Херсонский уезд вошел в состав Николаевской губернии, которая просуществовала

меньше года. В 1803 г. Губернское правление из Николаева было переведено в Херсон и губерния стала именоваться Херсонской. До конца XIX века значительных административно-территориальных изменений на Херсонщине не происходило» [238].

Історик А. Карпова наводить такі географічні межі Херсонської губернії: «На сході вона межувала з Таврійською та Катеринославською губерніями, на півночі – з Полтавською, Київською, Подільською, на заході – з Бессарабською. Південним рубежем було Чорне море» [82, с.1].

Історики, розкриваючи генезу територіальних меж, поняттю «Таврійська губернія» дають таку дефініцію: «Адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії, яка існувала з 8 жовтня 1802 р. по 18 жовтня 1921 р. Центр – місто Сімферополь. Губернія поділялася на 7 повітів: Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Перекопський. Сімферопольський, Тмутараканський і Феодосійський [72, с. 17]. Сучасний дослідник, доктор історичних наук, І. Лиман констатує термін «Південна Україна» як: «Територіальні межі дослідження визначаються традиційним для історіографії розумінням під терміном «Південна Україна» – території трьох степових губерній – Катеринославської, Херсонської і Таврійської в кордонах 1805 р., яка сьогодні включає землі Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей, Автономної республіки Крим і південно-східної частини Луганської області» [100, с. 5].

У статті 133 Конституції України Південь України стверджується як територія, до складу якої входять Херсонська, Миколаївська, Одеська області та АР Крим.

У своєму дослідженні ми використовуватимемо термін «Південь України», розуміючи під ним територію Херсонської, Таврійської та південних районів Катеринославської губерній за адміністративно-територіальним поділом 1803 р., що відповідає сучасному геополітичному становищу території Південної України.

Південь України як окремих край сформовано відносно пізно. Більша половина його території – райони, які безпосередньо межують з Чорним та Азовським морями, – ввійшли до складу Російської імперії в останній чверті XVIII ст. У процесі заселення краю з'являлися документи, що визначали особливості правових взаємовідносин між переселенцями та урядом, порядок утворення колоній, отримання пільг, умов існування. Формування законодавства, щодо колоністів, закінчилося виходом у світ у 1832 р. «Устава о колониях иностранцев в империи», що визначив «...иностранных колонистов как особую социально-правовую категорию земледельческого населения, которые получали льготы, личную свободу, 60-десятинный надел земли, освобождение от воинской повинности, от уплаты налогов на 10 лет» [170]. Колоністське законодавство чітко визначало соціальну, конфесійну, адміністративну замкненість колоній, що в умовах ізоляції від метрополій сприяло консервації особливостей матеріальної і духовної культури переселенців.

Колонізація Півдня України у XVIII – XIX ст. ст. носила як зовнішній, так і внутрішній характер, подекуди урядовий. «Большая Советская энциклопедия» (1976) дає таке визначення цим поняттям: «Колонизация – процесс заселения и хозяйственного освоения пустующих окраинных земель своей страны («внутренняя колонизация»), а также основания поселений (связанных преимущественно с земледельческой деятельностью) за пределами своей страны («внешняя колонизация»)» [18, с. 356].

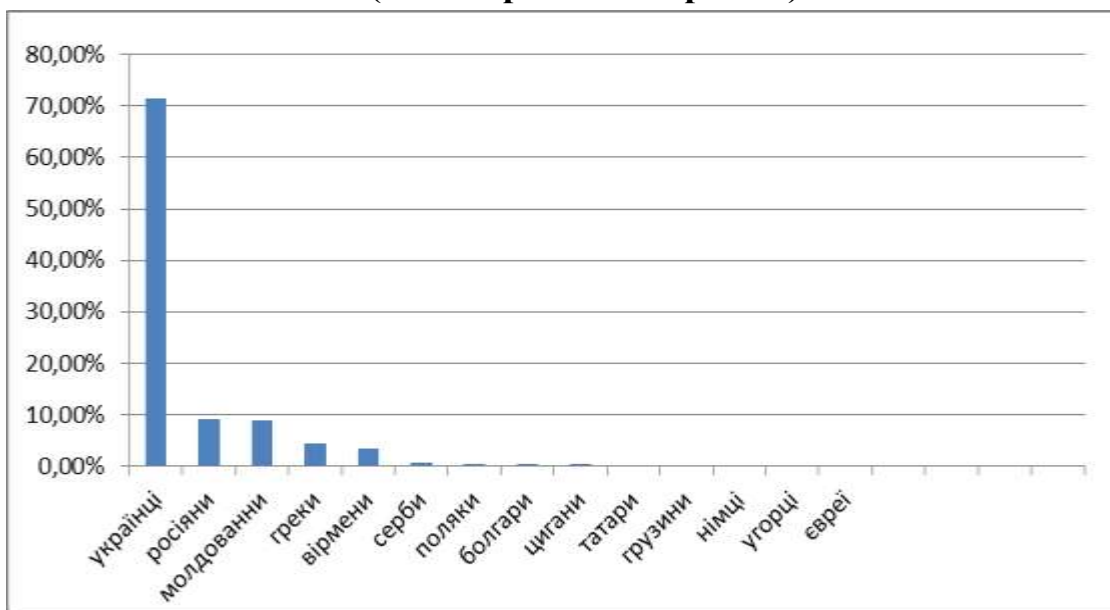
Заселення краю відбувалося в умовах кріпосницької системи в країні, а тому мало дуалістичний характер. З одного боку, переселялися іноземні колоністи, з іншого – мешканці внутрішніх губерній Російської імперії.

Поміщики, які одержали землю в новоствореній губернії, переселяли сюди своїх кріпаків. Так утворилися поміщицькі села Рибальче, Чорнянка, Тягинка, Понятівка та інші сучасної Херсонської області [72, с. 18]. Щоправда, кріпосницькі відносини на території, що освоювалася, були порівняно слабо розвинуті, тому водночас відбувався процес стихійного

заселення південних степів України. За даними 5-ї ревізії в Новоросійській губернії у 1801 році тільки 5,7% населення були кріпосними [60, с. 367].

Переселенці відрізнялися не тільки за своїм суспільно-економічним статусом, а й за етнічною приналежністю. Найчисельнішу, окрім власне українців, групу становили росіяни – народ близький до українського за своєю культурою та релігією.

Діаграма 1. Етнічний склад населення Півдня України на початку XIX ст. (за матеріалами V ревізії)

У процесі заселення і господарського освоєння території сучасної України виникла значна кількість російських поселень. Російське населення на Півдні України розвивалося в особливих умовах, у постійному контакті з українським та представниками інших народностей. «Російські села заселялись переважно вихідцями із південних губерній Росії – Курської, Воронежської, Орловської, Тамбовської» [16, с.59]. Багато російських сіл були засновані старообрядцями, духоборцями і сектантами, наприклад, Липецьке [71, с. 583], Муравлівка [71, с. 468] тощо.

Переселенці диференціювалися за характером своїх релігійних поглядів. Серед них: духоборці, сектанти, протестанти, мусульмани, православні, молокани. Представникам цих релігійних течій були притаманні свої

погляди на виховання дітей, особливості побуту, форм, засобів і методів виховного впливу, що склалися протягом тривалого часу.

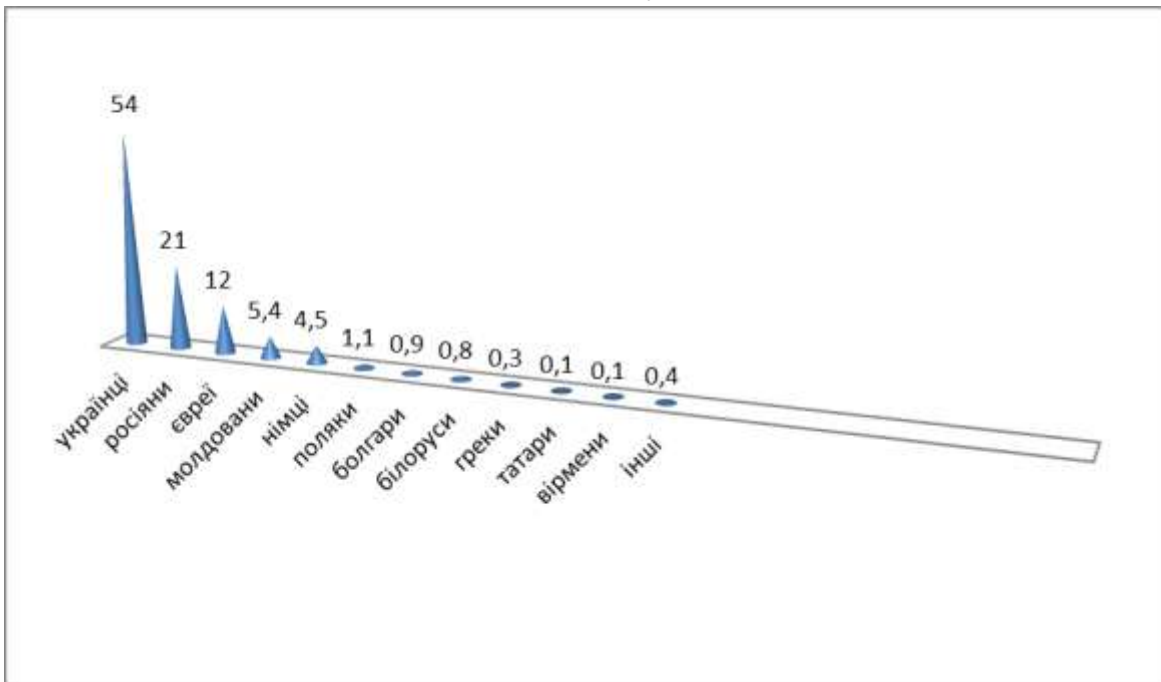
Враховуючи позитивний господарський досвід духоборців та водночас їх матеріальну незабезпеченість, уряд надав їм пільги. Сектанти, завдяки державній допомозі та вдалій організації праці, швидко перетворили свої господарства на прибуткові. За свідченням історика Д. Багалія, «...загальна кількість старообрядців, духоборців, молоканів і бессарабських старообрядців у Новоросійському краї в 1830-х роках становила 36 тисяч чоловік» [7, с.48]. Співвідношення українського й російського населення на Півдні України було різним в окремих губерніях. За даними Всеросійського перепису населення кількість селян у Таврійській губернії, що вважали українську мову рідною становила 50,8%, російську – 22,6% [138, с. 8], у Херсонській – відповідно 68,19% і 11,34% [139, с.10]. Процеси заселення краю були неоднорідними і залежали від певних чинників: кількості переселенців; місця, куди вони переїжджали; етнічного та релігійного складу мешканців даних територій. Основна маса росіян та українців, що мешкали в окремих російських чи українських селах, зберігала свою національну ідентичність, але за умови, якщо етнічна група розселена компактно. «Якщо ж росіян чи українців у відповідно українських чи російських селах було менше, то вони швидко асимілювалися, змінюючи свою національну приналежність» [98, с.20].

Для прискорення заселення Півдня України і водночас стримання переселення сюди селян-утікачів, царський уряд закликав на південь іноземних колоністів, які, крім того, що одержували чималу кількість землі – 60 і більше десятин на двір – мали і багато інших привілеїв: не обмежувалися у громадянських правах, звільнялися від військової служби та на 20 – 30 рр. – від будь-яких податків [72, с.18]. На основі дослідження праць істориків (зокрема О. Дружиніної) відмічаємо, що як у XVIII ст., так і в XIX ст. більшість іноземних колоністів прибувало з Оттоманської імперії. Це були переважно болгари, гагаузи, молдовани, серби, греки, вірмени, які відіграли

значну роль у колонізації краю та подальшому його економічному та соціальному зростанні. Вихідці з Султанської Туреччини поселялися в Степовій Україні. «Найчисельніше переселення болгар датоване періодом російсько-турецької війни 1806 – 1812 р.р.» [60, с. 111]. Разом з болгарами осідали на Півдні України й албанці та гагаузи. Крім того, до Бессарабії прямували серби, молдовани, євреї. Офіційна статистика не виокремлювала албанців та гагаузів із загальної маси біженців. Усіх їх називали «болгарами», незважаючи на мовні й культурні відмінності. Гагаузи заснували такі населені пункти, як: Нові Трояни [71, с. 390], болгары – Болград [71, с. 360], Виноградне [71, с. 394], Нагірне [71, с. 717] нинішньої Одеської області тощо.

Аналіз статистичних даних, праць істориків дав змогу наступним чином графічно зобразити етнічний склад населення Півдня України кінця ХІХ ст.

Діаграма 2. Етнічний склад населення Півдня України на початку ХХ ст.

[119-121].

Вагому роль у процесі колонізації краю відіграли греки, котрі за О. Дружиніною також належать до категорії іноземних колоністів. Їх депортували з Криму наприкінці ХVІІІ ст. Грецьке населення, що мешкало на території Північного Причорномор'я ще з VІІІ ст. до н.е. суттєво

відрізнялося від емігрантів континентальної острівної Греції XVIII ст. Традиційним заняттям греків-іммігрантів нового часу стали торгівля і мореплавство. В результаті виникли зв'язки між «старими» й «новими» греками, що сприяло вивченню новогрецької мови, культури, побуту [60, с. 115].

Говорячи про вихідців з Оттоманської імперії, слід звернути увагу на ногайців, які у XIX ст. вели кочівний спосіб життя, зберігаючи пережитки родоплемінного ладу. За свідченням очевидця П. Палласа, це були «люди за укладом життя схожі на черкесів; вони за давньомонгольськими звичаями їли коней і пили кумис. Найбагатші ногайці, видаючи своїх дочок заміж, сплачували батькові нареченого калим у вигляді 40 коней» [60, с. 121 – 123]. Ногайські переселенці знаходилися у звичному для них середовищі, ведучи кочовий спосіб життя, який безпосередньо впливав на їх побут – на виховання дітей. Вони не мали будинків (свої кибитки перевозили з місця на місце). Статистика свідчить: у 1805 р. ногайців на Півдні України було 17202 осіб [177, с. 121].

Вирішальну роль у подальшому становленні краю, його самобутності, етнічній строкатості, соціокультурному розвитку відіграли вихідці з німецьких земель, Пруссії та Австрії, переселення яких відбулося наприкінці XVIII – XIX ст. До Росії меноніти почали прибувати в кінці XVIII ст., створюючи так звані менонітські округи. Населення цих округів жило своїм специфічним замкнутим життям. Їх стиль існування обумовлювався як етнічним походженням менонітів, так і привілейованим станом у цілому. На ґрунті збереження власної самобутності народжувалася зверхність по відношенню до місцевого населення, що пов'язувалося не стільки з ізолюваністю, як з небажанням вивчати мову країни, яка для них стала батьківщиною. Окрім менонітів, до Росії прибували й інші німці.

Враховуючи недостатній досвід німецьких сепаратистів у землеробстві, російський уряд розселяв їх поближче до менонітів. Однак, влаштуватися на нових місцях для переселенців було дуже важко. Дослідник О. Ліфанов,

відвідавши німецькі колонії у 1812 р., писав: «Позика на облаштування колоністів видається неповністю, худоба продається їм за завищеними цінами. Коштів на облаштування будівель не вистачає, люди в основному бідують» [60, с. 130]. Водночас колоністи з Варшавського герцогства, котрі бажали переселитися в Новоросію за власний рахунок, могли розраховувати на отримання матеріальної допомоги, прибувши на нове місце. Поселенці звільнялися від рекрутського набору, їм гарантувалося обов'язкове утримання в 5 коп. на день. Кожна сім'я отримувала від держави 60 десятин землі у вічне користування [184]. Німецькі емігранти охоче прийняли пропозицію російського уряду й розпочався процес переселення з Варшавського герцогства. Разом з ними прибула чимала кількість поляків, з якими вони встигли швидко поріднитися.

Про «варшавських переселенців» намісник Бессарабської області згадував таким чином: «Люди сии почти все прибыли сюда неимеющими и в таком бедственном состоянии, которое требовало одинаковых пособий каждому из них. Они, не получая обещанного им продовольствия, принуждены были издержаться на счет последней своей собственности и даже кормиться мирским подаянием, а по ненадлежности сих средств к прокормлению изнурялись от голоду и холоду» [184, с.4].

Колоністи-переселенці на нових територіях господарювали по-різному, регулюючи суспільні відносини, що, безумовно, впливало на соціалізацію дітей та молоді. Так, в одній із німецьких колоній – Сараті – проповідник І. Ліндль організував господарство 80 сімей за комуністичними принципами. Колоністи працювали спільно, а зібраний урожай привозили на подвір'я І. Ліндля, аби потім його поділити порівно. І. Ліндль користувався великою популярністю серед місцевого населення, але це не сподобалося царю Александру I, тому проповідник був змушений покинути Росію [60, с. 138].

На Півдні України почали виникати й швейцарські колонії, які були засновані вихідцями з франко та німецькомовних кантонів. Вони

об'єднувалися з переселенцями з німецьких держав і складали загальну масу населення. Таким чином виникло поселення Шаба (Шабо) [98, с. 7].

Італійські переселенці опинилися в різних місцях чорноморського узбережжя. Найвідоміші їх колонії – Керченська, Феодосійська, Одеська. Досить інтенсивно відбувалася міграція не тільки з Центральної й Південної, а й з Північної Європи. Зокрема, шведи почали заселяти Новоросійський край наприкінці XVIII ст., зробивши значний внесок у становлення нової етнічної картини Півдня. У 1782 р. колоністи-шведи заснували село Гаммальсвенскбю (Старошведське) [72, с.187].

Усі ці процеси свідчать про специфіку заселення Півдня України, що і вирізнило особливості творення сім'ї в цьому регіоні, переплетення культур різних етносів, способу господарювання, традицій народної педагогіки, виховання дітей у родині.

Ці землі населяли не тільки вихідці з-за кордону. У першій чверті XIX ст. відбулися переселення до Новоросії із внутрішніх районів губерній трьох великих груп селян і ремісників: євреї Білорусії, селяни Бобилецького староства й Смоленської губернії. На відміну від іноземних колоністів, які осідали в Степовій Україні за власної ініціативи, вищезазначених колоністів депортовано урядом. Їм надавалися ті ж пільги, що й іноземним колоністам.

Слід зазначити, що переселення кожного народу мало як спільні, так і відмінні риси. Зокрема, переселення євреїв відрізнялося від переселення інших колоністів. Євреї Білорусії займалися ремеслом і торгівлею. Заснування перших єврейських колоній датується 1807 р.; вони розташовувалися переважно на берегах річки Інгулець у Херсонській губернії, що давало їм можливість займатися тими видами діяльності, до яких вони звикли. Євреї боролися за свої права колоністів, проте державні позики були недостатніми, що призвело до неналежних умов існування, голоду, не дотримання умов догляду, харчування, достатнього фізичного розвитку дітей. Ревізор О. Ліфанов зазначав: «Детей их сам находил я

нагими по губам за неимением давно уже и лоску та рубах сидячих и от стужи трясущихся; словом, положение их таково, что если в марте месяце конторою хотя бы на семена им дано денег не будет, все они погибнуть должны непременно» [60, с. 152]. Подібне становище не могло не вплинути на позицію влади до проблем цих сімей і до середини XIX ст. їхні умови життя суттєво покращилося: зросла народжуваність, підвищився рівень життя. У 1850 р. у Херсонській та Катеринославській губерніях нараховувалося 15 єврейських колоній [98, с. 6]. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. кількість євреїв у Таврійській губернії складала 55418 осіб [138, с. XVIII], у Херсонській – 322537 осіб [139, с.VIII], у Катеринославській – 99152 осіб [137, с. VII].

У другій чверті XIX ст. політика уряду Російської імперії щодо колоністів змінилася. Заселення іноземців було припинено. У 1842 р. виданим «Уставом о колониях» регулювалися відносини між колоністами; відмінено економічні пільги і т.д. [170, с.17]. Не зважаючи на це, потік колоністів із інших країн не вщухав.

Разом з тим, до півдня прибули вихідці з 47 губерній Росії. Цьому сприяло соціально-економічне становище, що перетворило край у район активного заселення. З аграрною реформою 1861 р. пов'язана друга хвиля внутрішньої міграції, яка здійснювалася як офіційно, так і самовільно. Перевага надавалася легальному методі, адже урядові пільги, що виділялися, допомагали під час переходу на нове місце, а також безпосередньому його освоєнню. Як правило, таким переселенцям видавали казенні землі, за які вони сплачували податок державі. Вартий уваги опис побуту і в цілому становища переселенських груп очевидцем-дослідником О. Ісаєвим: «Много переселенцев насчитывает в своих рядах следующая группа, ее члены продали и заложили все, что можно было продать и заложить: за душой не осталось ни денег, ни фунта хлеба. Но члены этой группы все же не последние бедняки: они получили от чиновника «по 5 руб. на семью», из которых понемногу будут расходовать на харчи, а тем временем авось

подвернется какая-нибудь работа, которая позволит им сколотить десяток-полтора рублей и хотя на наемных подводах добраться до места водворения. Наконец, мы доходим до беднейших. Изнуренные лица, приниженность, покорность судьбе, лохмотья, босые ноги, прошение милости почти шепотом – вот отличительные признаки беднейших переселенцев. Эти не имеют уже положительно никаких ресурсов: рубище, которое прикрывает их наготу и не защищает от прохлады даже в летнюю ночь, – вот и вся их одежда: пособие, которое могло быть им выдано, уже получено и истрчено на хлеб; не подвертывается никакой, даже самой грубой работы; остается кое-как питаться подаянием, да получать небольшую поддержку от товарищей, почти столь же бедных, как они сами» [76, с. 33 – 34].

Матеріальна допомога дійсно деколи допомагала селянам, але аж ніяк не покращувала їх умов існування. Виселяючись із віддалених губерній, як правило, селяни не брали з собою домашньої худоби, а розпродували її на місці разом із будинками; в дорогу з собою брали лише запас харчів, а також окремі знаряддя праці [59, с. 79].

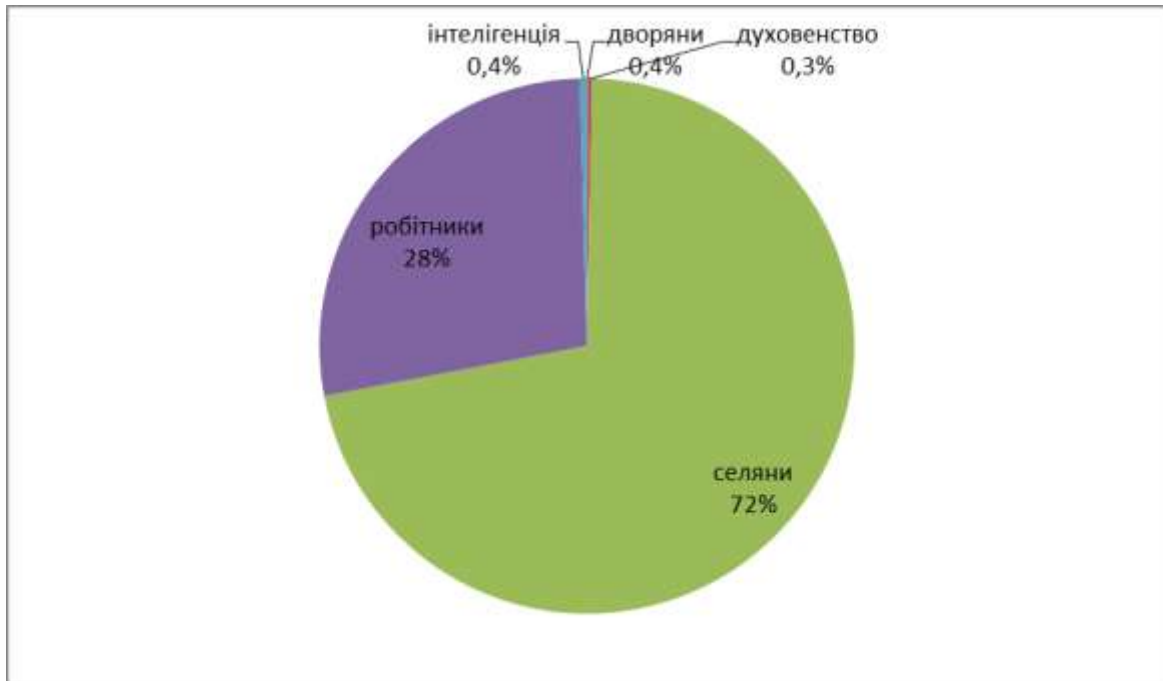
Близьке розташування Південної України та основних районів депортації переселенців зумовило і їх соціальний склад. Південноукраїнські землі заселялися переважно безземельними або малоземельними селянами.

Отже, основою міграційного контингенту Південної України в 60-70-х рр. були малоземельні та безземельні селяни, і тільки на початку 80-х рр., з моменту створення селянського поземельного банку, в південноукраїнському колонізаційному потоці з'явилася значна кількість багатих селян, що могли собі дозволити навіть найманих працівників. Свідченням цього є звіти поземельного банку [132, с. 24].

Отже, матеріально-економічне становище населення та їх загальний культуроосвітній рівень створювали свою власну систему стосунків, цінностей, традицій, фольклору, а, відповідно, і свою особливу систему цінностей сімейного виховання.

Південь України XIX – початку XX ст.ст. характеризувався й тим, що переважна більшість населення проживала в сільській місцевості.

Діаграма 3. Розподіл населення Півдня України за становою приналежністю

(За матеріалами Всеросійського перепису населення 1897 р.)

[137, 138, 139].

Втім механізми колонізації краю вже були запущені, відбувалися процеси становлення контактів між переселенцями. Одні групи колоністів впливали на інших у процесі їх життєдіяльності, адже географічні умови, клімат, розвиток промислових міст, сільськогосподарського виробництва у пониззях Дніпра, культурний розвиток, становлення системи освіти були досить привабливими і перспективними для народів багатьох європейських країн.

Третя хвиля переселення починається у 70-х роках, коли до південноукраїнського регіону продовжували прибувати заможні селяни з Лівобережної та Правобережної України. Архівні матеріали за 1882 р. свідчать, що мігранти Київської, Подільської та Волинської губерній переважно осідали в Херсонській губернії. Переселенці Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній направлялися переважно в

Катеринославську губернію. За даними О. Дружиніної, «...у цей період у Новоросійську губернію переселилося близько 50 тис. людей, у тому числі і селяни – самовільні переселенці» [59, с. 84].

80-і роки – час інтенсивного процесу освоєння Півдня України. Так, в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії було поселено 269 одновірців Бердичівського повіту Київської губернії [258, арк. 83].

Аналізуючи кількісний склад переселенців за їх офіційною статистикою, необхідно зазначити, що найбільший рух мігрантів здійснювався у період з 1861 по 1887 рр. у Катеринославську губернію.

Загалом же, у пореформений період з різних регіонів Російської імперії офіційно перебралось близько 200 тис. людей [59, с. 88]. Починаючи з 1887 року, процес аграрної колонізації краю почав скорочуватися. З цього часу край визнано владою фактично заселеним, а землі, що залишилися, передано в основному безземельним селянам південних губерній під постійне проживання.

Південь України був осаджений вихідцями з російських, білоруських, прибалтійських губерній, а також із Східної та Центральної України, котрі збагатили південний регіон України своєю філософією життя, віросповіданням, традиціями, морально-етичними нормами, властивою лише для них взаємодією дорослих і дітей, сімейно-побутовою культурою, що в подальшому відобразилося на вихованні дітей у родині. Активний приплив самовільних переселенців в умовах великого попиту на дешеву робочу силу значно прискорив процес капіталізації сільського господарства Південної України. Аграрне освоєння регіону в післяреформене тридцятиріччя призвело до різкого збільшення чисельності населення і його густоти, а також внесло істотні зміни в динаміку природного приросту населення. Ще одним наслідком даних подій стало виникнення нових населених пунктів, формування етнічно змішаного населення.

**Таблиця 1. Етнічний склад населення Херсонської губернії.
1897 р. [139, с.6]**

Повіти/ етноси	Олександрівський	Ананіївський	Слисаветградський	Одеський	Тираспольський	Херсонський	Разом по губернії (%)	
Українці	354 456	164 887	405 546	133 474	80 049	323 627	1 462 039	53.5
Росіяни	39 072	29 160	93 381	228 436	40 703	144 623	575 375	21.1
Євреї	15 322	22 129	57 581	134 020	23 811	69 674	322 537	11.8
Молдовани	2 721	35 833	36 819	7 138	59 754	4 953	147 218	5.4
Німці	1 356	10 177	5 445	62 658	23 527	20 290	123 453	4.5
Поляки	966	1 782	2 620	18 467	1 907	5 152	30 894	1.1
Болгари	6	405	4 608	8 290	8 801	3 575	25 685	0.9
Білоруси	2 354	221	5 842	1 631	352	12 558	22 958	0.8
Греки	26	187	148	7 535	106	295	8 297	0.3
Татари	69	9	363	1 516	138	1 057	3 152	0.1
Вірмени	4	22	23	1 405	475	141	2 070	0.1
Інші	224	950	907	5 472	522	1 859	9 934	0.4

Загалом, з кінця XVIII ст. до 1861 р. на Південь України перекочувало близько мільйона люду, вихідців з навколишніх північноукраїнських, російських, білоруських губерній, а також близько 200 тисяч іноземних колоністів. Після скасування кріпосного права, з 1861 р. по 1900 р., Південна Україна прийняла ще мільйон мігрантів, половина яких були вихідцями з російських та білоруських губерній. З кінця XVIII ст. до початку XX ст. на Південь України перебралося орієнтовно три мільйони людей [15, с. 180].

Цікавим є той факт, що на початку XIX ст. на Півдні України на початку XIX ст. поширення кріпацтва було незначним. У 1801 р. серед селян, які працювали на державних і приватних землях, кріпаків налічувалося лише 6,5% загальної кількості мешканців. Ця тенденція збереглась і до середини століття. Власники маєтків, зацікавлені у швидкому розвитку господарства, усвідомлювали неефективність кріпацької праці та поклалися на вільнонайману.

Таблиця 2. Кількість кріпаків на одного власника у Катеринославській, Таврійській, Херсонській та в Київській губерніях

Губернія	Власників кріпаків	Кількість кріпаків	Середня кількість
Таврійська	543	21 144	3893
Катеринославська	2621	158 859	6060

Херсонська	2813	151 142	5372
Київська	1584	521 245	31 906

Таким чином, за даними 1857 р. [111] у трьох губерніях Південної України загальна кількість кріпосних селян була меншою, ніж в окремо взятій Київській губернії.

Характерною рисою південного господарства була перевага невеликих маєтків. Більшою їх частиною володіли міщани та дрібні торговці, які становили разом типовий середній прошарок. Натомість, в інших губерніях імперії з кріпосницькою системою відносин існували величезні маєтки з тисячами підневільних душ. Землевласники півдня покладалися насамперед на сезонну найману працю, а розміри їхніх володінь обмежувалися нестачею робочих рук [72].

Активне заселення та освоєння краю сприяло розвиткові провідних галузей економіки: сільського господарства, промисловості, торгівлі, що впливало в свою чергу на інститут сім'ї, виокремлення різних типів родин: селянської, робітничої, дворянської, духовенства тощо.

Поряд з вирощуванням зерна, провідними галузями господарства стали вівчарство та розведення великої рогатої худоби. Підвищення митних тарифів на ввезену винопродукцію створило сприятливі умови для розвитку локального виробництва винних напоїв. Саме у першій половині XIX ст. в околицях Одеси з'явилися виноградні плантації, які згодом прославили цей край. Іноземці стверджували, що кримські вина, особливо шампанські, перевершують високоякісні французькі.

Промисловість Півдня України набула швидких темпів розвитку. Тут діяли чавуноливарні, механічні, машинобудівні та ракетні заводи. Розвивались солеварні, борошномельні, канатні, чинбарні приватні підприємства, різноманітні ремесла та селянські промисли (гончарство, ковальство, рибальство тощо). Помітну роль в економічному розвитку південного краю відігравав водний транспорт Південного Бугу та залізниця, що з'єднувала регіон з Києвом, Харковом, Москвою та Петербургом. Південь

України став одним із головних центрів суднобудування в Україні. Тут створювали технічно обладнані кораблі: броненосці, міноносці, есмінці та інші різновиди.

Таким чином, на Півдні України на рубежі століть були створені всі можливі умови для економічного та соціального піднесення регіону.

Так, розвиваючись як центр військово-морського та промислового суднобудування, південь потребував відповідних кваліфікованих спеціалістів, тому й першими навчальними закладами стали Морське артилерійське училище та Морський кадетський корпус (1795 р.). Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на Півдні України була сформована чітка система триступеневої освіти: парафіяльні, недільні, земські школи, училища, гімназії, професійні училища, ремісничі школи й інститути. Проміжне становище між гімназіями й університетами займали ліцеї. Так, на базі одного із них – Рішельєвського, який з 1817 р. діяв в Одесі, а з 1865 р. було засновано Новоросійський університет [13]. Такі зрушення в освітній галузі призвели до збільшення не лише кількості населення, що було зайняте у промисловому виробництві, а й у системі культури, освіти, медичній галузі. Це, в свою чергу, розширило й сформувало такий тип сім'ї як родина місцевої інтелігенції.

Представники передової інтелігенції порушували питання про впровадження в університетах українознавчих дисциплін, курсів та навчання в школі рідною мовою. Значна кількість початкових шкіл вводили в навчальний процес елементи українознавчого змісту: влаштовували народні свята згідно з традиціями та обрядами, знайомили з народно-пісенною та усною творчістю.

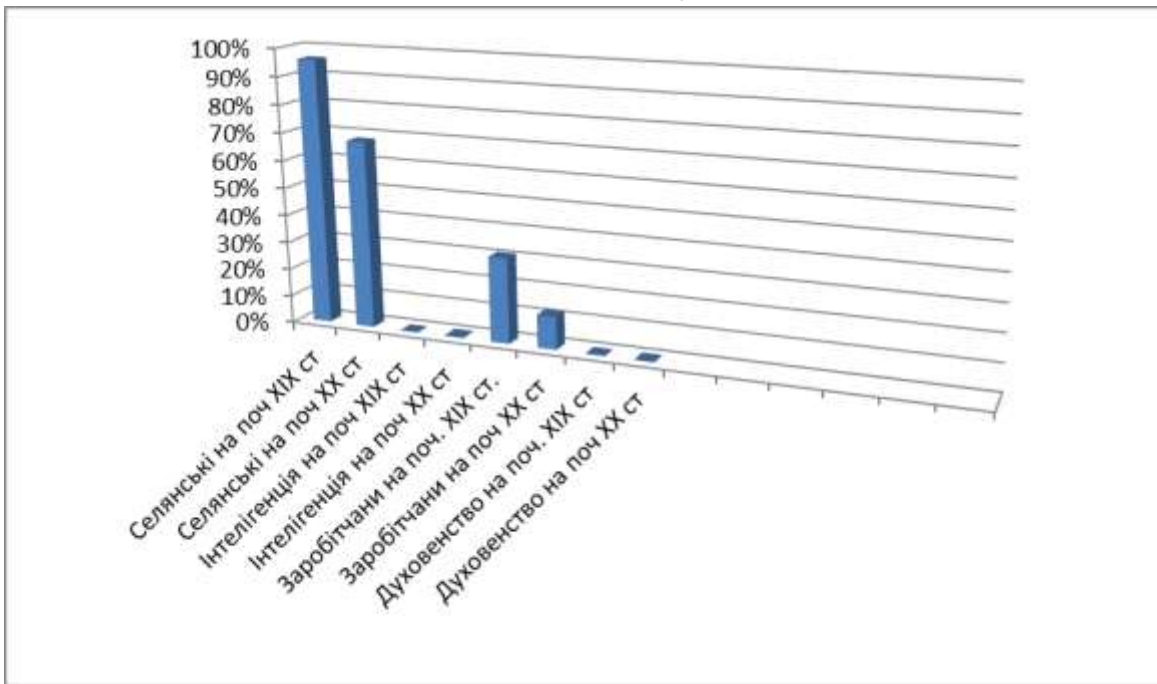
Таким чином, освітяни прагнули не лише зберегти національну самобутність народу, а й сприяли вихованню патріотизму та національної свідомості серед населення краю.

Безумовно, історія заселення південного регіону позначилася й на шлюбно-сімейних взаємовідносинах між новоприбулими мешканцями, що є

визначальним для обґрунтування нами особливостей виховання дітей у сім'ї в південному регіоні протягом XIX ст.

Найпоширенішими за соціальною складовою були селянські родини та сім'ї робітників. Значно меншою була частка родин духовенства та інтелігенції, про що свідчить діаграма 4.

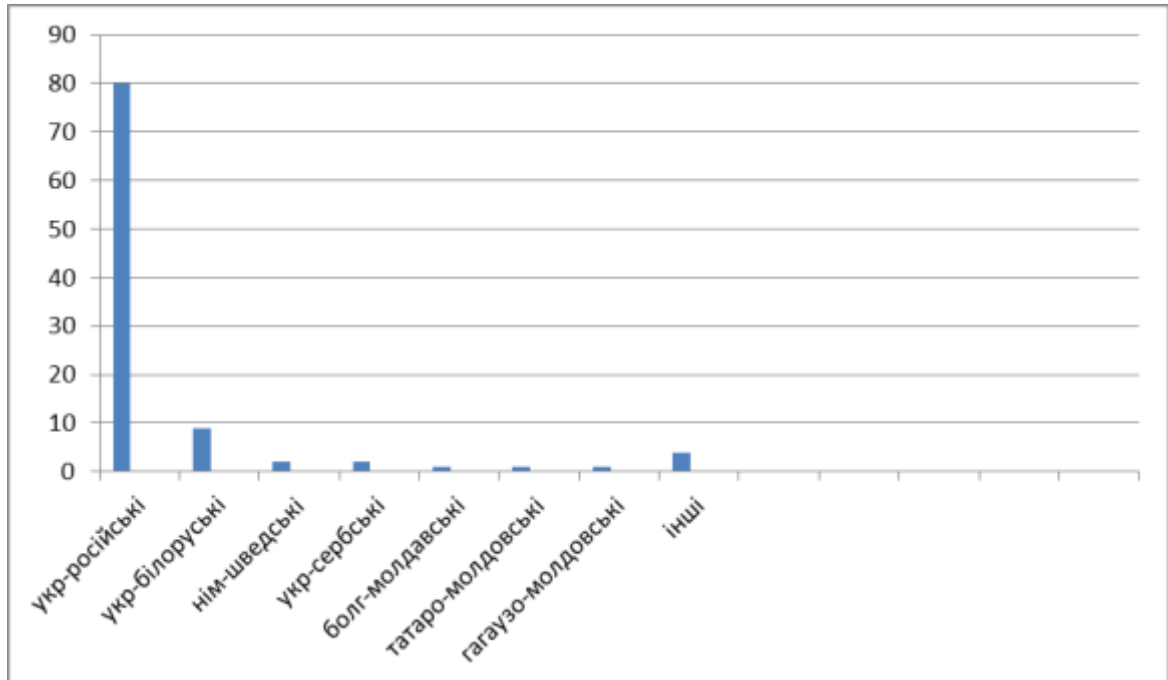
Діаграма 4. Співвідношення сімей за соціальним складом на початку XIX ст. і на початку XX ст.

Також зазначаємо, що Південь України був осередком створення сімей, члени котрих належали до різних етносів, що проживали на одній території. Безумовно, це втручалось у розвиток сімейно-шлюбних відносин, а в результаті, в сімейне виховання.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., у Херсонській губернії змішані сім'ї становили лише 2,7 % [139, с. 8]. Проведений нами аналіз метричних книг Херсонської духовної консисторії показав, що в Херсонській губернії найбільш часто шлюб укладався між українцями і росіянами, українцями і білорусами, що дає нам право говорити про сім'ю слов'янських народів і розкрити особливості виховання дітей і молоді в ній.

Діаграма 5. Етнічнозмішані сім'ї (за матеріалами метричних книг Херсонської духовної консисторії, %).

[138].

У той час національно-змішані шлюби були найпоширенішими у великих промислових центрах і районах етнічного порубіжжя, передусім українців з росіянами, менше – з білорусами та молдованами. Рідше національно-змішані шлюби уклалися на кордоні з угорцями та румунами. В однонаціональних регіонах міжетнічні шлюби були надзвичайно рідкісним явищем, що обумовлювалося рядом суспільних та природних умов, серед яких: політика царського уряду, релігійні обмеження, слабкий розвиток шляхів сполучення, державні кордони, мовні та інші культурно-побутові бар'єри [72, с. 21 – 26].

У національно-змішаних селах, де етнічні контакти були постійними, «...інонаціональні форми культури були прийнятнішими. Це, звичайно, послаблювало вплив етноізолюючих факторів на формування міжетнічних сімей. У змішаних російсько-українських селах міжнаціональні шлюби в окремих районах склали близько 3 %» [200, с. 205].

На відміну від російсько- українських, українсько-білоруські та російсько-білоруські сім'ї зустрічалися рідше, незважаючи на контакти білорусів з росіянами та українцями. Тут важливу роль відігравали відмінності в сімейно-побутовому устрої цих національностей, і передусім, у структурі сім'ї та внутрішньо-сімейних відносинах. Зокрема, у переважній більшості російських сімей жінка мала статус пригнобленої чоловіком, для української сім'ї традиційно рівноправна, навіть самостійна, така собі «жінка – гординя» [202, с. 239].

За А. Пономарьовим найголовнішим фактором формування сім'ї було віросповідання. Більшість населення Півдня України були православними християнами (українці, росіяни, поляки, білоруси, болгары, греки), євреї й караїми сповідували юдаїзм, татари й ногайці – мусульманство, траплялися протестанти і молокани, кальвіністи і баптисти, євангелісти і лютерани, римо-католики й греко-католики, реформісти. Конфесійні заборони були одним із бар'єрів у поширенні міжетнічних шлюбів, тому ступінь їх розповсюдження значною мірою залежав від сили впливу церкви. Відомо, що кожне віровчення табувало шлюби з іншовірцями, однак межа заборони була різною.

Найнепримиреннішим до міжетнічних шлюбів був юдаїзм. Дана релігія суворо забороняла євреям одружуватися з представниками інших вір. За християнськими канонами шлюби з євреями можна було укладати в разі зміни іншовірцем своєї релігії. Такі випадки були на той час поодинокими, про що свідчать рапорти священнослужителів та військових командирів. Зокрема, полковий командир Єлисаветградського полку полковник І. Лехотович у 1834 р. повідомив, що рядовий Шимон Казимирович виявив бажання вступити в християнську віру, аби одружитися [275]. В Ялті 1835 р. єврей Соломон Тевеслевич прийняв святість хрещення, аби мати можливість одружитися [274, арк.29]. У Миколаєві подібного зажадав Лохман Колобаложський [274, арк.152]. Щоправда, в таких випадках єврея чи єврейку, що відрікалися віри своїх батьків, виганяли з громади, і згідно зі

звичаєм за ними справляли поминки, як за померлим. «Вихрест», який не належав уже до своєї громади, докорінно змінював свій спосіб життя, зрікався рідної культури, традицій та обрядів. Діти в таких сім'ях виховувалися на традиційно-побутовій культурі та релігії українців і визнавали себе українцями [200, с. 195]. Цілком імовірно, що частка міжнаціональних шлюбів серед євреїв була мізерною.

Аналізуючи метричні книги, зустрічаються випадки одруження представника євангелісько-реформіської течії з представницею євангелістко-лютеранської [274, арк. 54]; між представником євангелістко-лютеранського та римо-католицького віросповідання. Архівні справи підтверджують непоодинокі випадки зміни конфесії в середині православної віри, аби мати змогу взяти шлюб. Так, на території Таврійської та Херсонської губерній постійно траплялися переходи з римо-католицизму у лютеранство (наприклад, П. Шульмейстер з Асканії-Нової [263], М. Уль – підданої Пруської імперії) [267]. Перехрещували також і дітей [266 – 267]. Щоправда, такі зміни заборонялися Таврійським чи Херсонським губернаторами, адже іноземці не підлягали дії російського закону про перехід із однієї християнської віри в іншу [267, арк. 10].

В ісламі дозволялися шлюби чоловіків-мусульман з представницями інших релігій, але за умови прийняття останніми ісламу. Вивчаючи архівні справи, бачимо рапорти, які свідчать про прийняття християнства мусульманами заради одруження з українками. Зокрема, такі випадки зареєстровано протягом XIX – початку XX ст.ст. у Криму. Назвемо лише деякі приклади: у Євпаторійському повіті татарин Ади Кожнев просив надати йому можливість охреститися [274, арк. 30]; у Сімферопольському повіті Алі Асан-Оглу виступив з подібним бажанням [274, с. 31]; у Перекопському повіті Аджи Келдин Чехієв [274, с. 32] та Аджи Кефді Бакієв воліли того ж [273, арк.35]. Траплялися випадки і серед жінок мусульманок. Так, татарка з Керчі Менгли Себур була охрещена у 1835 р. [274, арк.110].

Аналіз архівних матеріалів дав можливість стверджувати, що на Півдні України утворювалися поліетнічні та поліконфесійні сім'ї.

Таким чином, у процесі формування змішаних родин простежується певна шлюбна вибірковість, що обумовлена, по-перше, соціально-економічними та релігійними факторами; по-друге, прагненням представників різних національностей зберегти свою культурну, релігійну та національну ідентичність.

Не можна відкинути і такий фактор, як любов та взаємна прихильність, що виступав основою створення нової родини. Навпаки, дуже часто саме він відігравав важливу роль, адже нерідко молодим доводилося йти всупереч волі батьків та громади, що в свою чергу призводило до відмови батьків справляти весілля і споряджати приданим. Ще одним мотивом до створення міжнаціональних шлюбів була «диспропорція чоловічого та жіночого населення, тому нерідко іноземним колоністам доводилося не зважати на національну приналежність партнера по шлюбові, а одружуватися з представниками інших народностей та національностей» [139, с. 34].

Практика укладання міжнаціональних шлюбів обмежувалася господарськими умовами, що впливали зокрема на формування міжнаціональних орієнтацій. У цілому різноманітні етнічні прошарки населення не були прихильниками міжнаціональних шлюбів навіть за дружніх відносин з інонаціональним населенням, вважаючи їх укладання небажаним, а в деяких випадках – і ганьбою для сім'ї.

Виховання дітей у різних за етнічним складом сім'ях відрізнялося залежно від того, до якої народності належали члени родини. Відмінність між чоловіком та дружиною в сфері соціально-економічних та релігійних відносин найбільше впливало на структуру сім'ї, сімейні звичаї та обряди, що в свою чергу, – на мету, зміст, методи, прийоми і форми виховання дітей у сім'ї. Вчений радянського періоду А. Пономарьов переконував, що «...на формування складу сім'ї в міжнаціональній сфері впливала особливість взаємодії культур, з яких зіткана сім'я. Результат же взаємодії залежить від

ступеня близькості культурно- побутових показників етносів, що контактують у сфері шлюбних стосунків. Відомо, що величина сім'ї складається під впливом соціально-демографічних процесів і явищ, що визначаються не тільки умовами життя сім'ї, але й етнодемографічним суспільним побутом, нормами поведінки, щодо народження чи відмови від спільного чи окремого проживання неодружених дітей з батьками тощо» [144, с. 56].

Таким чином, формування етнічної самосвідомості дітей у міжнаціональних шлюбах ускладнювалося. Якби діти обирали б національність котрогось з батьків, це не значило би, що етнічна лінія іншого переривалася, адже вони успадковували елементи культури національностей обох батьків (мову, обряди, традиції, етнічні стереотипи норм поведінки).

На відміну від інших районів сучасної території України, південна її частина заселялася порівняно швидко. Формування етнічної картини зумовлювалося умовами колонізації краю представниками різних етносів, народів і національностей, які в нових умовах асимілювалися, переймаючи культуру, побут і звичаї одне одного. Не могла не вплинути така строкатість населення і на методи та прийоми виховання дітей у цьому полінаціональному і полікультурному регіоні.

Усі ці матеріали дають змогу виділити основні чинники, що відбилися на формуванні родини й вихованні дітей:

- переселення різних за культурою, мовою, релігією етносів, що осідали на Півдні України;
- прагнення зберегти окремими народами свою національну самобутність;
- незначна економічна залежність від поміщиків, що дозволяла практично вільно брати шлюб, незважаючи на волю господаря;
- розвиток галузі освіти регіону сприяв появі сімей інтелігенції;

- політика Священного Синоду визначила специфіку формування родин духовенства;
- відміна кріпацтва призвела до появи робітничої сім'ї, а в подальшому – пролетарської.

1.2. Етнорегіональна та соціальна складова у еволюції сімейних відносин

Сімейне виховання дітей у кінці XIX – початку XX ст.ст. сформувалася завдяки поєднанню національних та міжнаціональних елементів у кожній культурі окремого етносу, що населяв Південь України. Передача набутого людством досвіду від одного покоління до прийдешнього було, є і буде головним завданням сім'ї, не зважаючи ані на національні, ні на культурні відмінності її членів.

Взаємовідносини представників кожного народу сприяють збагаченню спільних цінностей у галузі педагогічної культури. На формування і подальшу еволюцію родинної педагогіки на сучасному етапі значний вплив мали східнослов'янські, міжслов'янські, європейські комунікації, що мали місце у кінці XIX – початку XX ст. ст. на території сучасного Півдня України, де саме у цей час переплелися вірування, звичаї, особливості культури народів, які були близькими, а подекуди далекими за своєю історичною долею, походженням і місцем на політичній карті світу.

Виховання дітей у сім'ї у кожному регіоні України значно відрізнялося. У цьому знаходили відгук різні культурні, соціальні, політичні та етнічні процеси, що відбувалися в цих регіонах [144].

Взаємовідносини в родині залежать від багатьох чинників: традицій спілкування, соціально-економічного розвитку суспільних відносин, нормативно-правового статусу сім'ї, участі подружжя у веденні господарства, у суспільному виробництві, від типу родини. Всі ці аспекти прямо або побічно пов'язані з культурою, звичаями етносу. Саме сім'я відіграє провідну роль у збереженні і передачі етнічної культури, адже при

ослабленні сімейно-родинних зв'язків механізм етнокультурної трансмісії порушується.

Етнічна культура проявляється в усіх галузях життєдіяльності народу: у мові, вихованні дітей, одязі, побудові житла, специфіці ведення домашнього господарства, фольклорі, що в свою чергу вирізняє особливості виховання дітей в кожного народу. На формування сімейної етнічної культури впливають природні умови, мова, релігія, а також психологія сім'ї окремого етносу, що проявляється у вчинках, поведінці і взаєминах її членів. Таким чином, для людини, що засвоїла стереотипи своєї нації, вони виконують функцію спрощення та скорочення процесу сприйняття іншої людини.

Як доведено у § 1.1, у XIX ст. населення південної частини сучасної території України складалося з різних національностей та народностей, зокрема: росіян, поляків, євреїв, білорусів, молдован, татар, гагаузів, караїмів, німців та ін. Українське населення здебільшого було зосереджене в селах, що зумовлювало своєрідність взаємодії між народностями.

У такому етнічному різноманітті досить важливим було для кожного народу зберегти свою етнічну сутність, що було можливим саме завдяки сім'ї.

Етнічна оригінальність сім'ї багато в чому визначає регіоналізацію соціокультурного простору. Кожен народ має видимі відмінності у побуті, одязі, культурі, методах виховання дітей, але в їх основі знаходяться глибинні пласти, що зумовлюють як специфіку господарських типів діяльності, ментальних структур тих чи інших територій, так і характер міжетнічних відносин на регіональному рівні.

Актуальність регіоналізації культурного простору, сімейного виховання обумовлюється масштабністю території, розходженням культур народів, їх нерівним соціально-культурним розвитком. Найбільшу увагу, на нашу думку, питанню врахування етнорегіонального підходу в системі сімейного виховання на сьогодні приділяють російські вчені, враховуючи національний склад Російської Федерації.

Одним із перших дослідників питання етнорегіоналізації був Ф. Боас, котрий звертав увагу на географічний розподіл культури і виділення географічної прив'язки тих чи інших культурних елементів [12, с.509-518].

Інші російські етнологи М. Левін та М. Чебоксаров виокремили господарсько-культурні типи, під якими розуміли сформовані в певних географічних умовах у народів, що знаходяться приблизно на однаковій стадії розвитку, певні комплекси особливостей господарства, культури, виховання дітей [239].

Регіоналізація стає важливим напрямом виховання. Вона припускає введення етногеографічного, історико-культурного, духовно-регіонального досвіду конкретної території в зміст і організацію сімейного виховання. Регіоналізація стає реальним механізмом суспільно-економічного та етнокультурного розвитку краю, сприяє становленню етнічної самосвідомості особистості; актуалізує регулятивні механізми культури; забезпечує найважливіше для формування особистості дитини право навчання і виховання рідною мовою, що враховує етнокультурні традиції кожної родини. Виховання може бути механізмом суспільного й культурного розвитку. Таким чином, виокремлення етнорегіонального аспекту у вихованні дітей у родині Півдня України на рубежі століть є надзвичайно важливим. Етнокультурна спрямованість, як характеристика виховання дитини в сім'ї, пов'язана з розвитком і соціалізацією особистості як суб'єкта, здатного до самовизначення в умовах сучасної світової цивілізації.

Російський соціолог А. Белогуров трактує регіоналізацію виховання дитини в сім'ї як «механизм – процесс» развития семьи и общества посредством высвобождения и модификации уникального ресурса региона – самобытность его культуры, налаживание культурного многообразия и своеобразия, диалога культур, как учет региональных особенностей (этнографических, социально – экономических, историко – культурных,

экологических и т. д.) в содержательной стороне организации деятельности системы семейного воспитания в регионе» [9, с.14].

З позиції розвитку сучасної наукової думки щодо сімейного виховання регіоналізація є важливим напрямом розвитку педагогіки в умовах полікультурності. На думку російського дослідника В. Марєєва, «регионализация предполагает учет этно-культурно-исторических, социально-политических особенностей региона в процессе совершенствования системы семейного воспитания, решение психолого-педагогическими средствами проблем детства» [107, с. 3-4].

Сучасний російський педагог А. Панькін наводить на думку, що регіональний компонент у системі сімейного виховання включає в себе кліматичні, економічні, соціальні аспекти певної території. Національний компонент пов'язаний з історичними традиціями, самобутністю та культурою народів, що населяють регіон. Національний компонент в більшій мірі стосується культурологічних особливостей побуту, історії, географії, мови – того, що визначає етнічна спільнота. «Национальный компонент семейного воспитания призван через содержание обучения передавать тот комплекс сведений о природе, обществе и человеке, который делает из ребенка гражданина» [133, с.44].

Із українських дослідників питання етнорегіоналізації функціонування родини вивчали А. Пономарьов, О. Сухомлинська, В. Федяєва. Всі вони були одноставними в думці, що кожен народ має свої етнодиференційні ознаки, що безпосередньо впливають на специфіку виховання дітей.

Зміни, котрих зазнає етнос, викликані соціально-економічними факторами, але проявляються у демографічних і поселенських характеристиках. Вони показують відмінності, котрі формують систему відтворення етносу, а точніше – чисельності населення, його соціалізацію та поселенську самоорганізацію.

Індикатори соціально-демографічних процесів, на думку російського соціолога П. Сорокіна, визначають наскільки комфортно окремому етносу на

даній території. Динаміка чисельності етносу, яка складається з показників рівня народжуваності, смертності (загальної та малюкової), шлюбності, є індикаторами його функціонування та потенціалу життєздатності, самовідтворення [174].

Одним з найдостовірніших джерел, котре дає змогу зрозуміти, наскільки ж комфортно жилося окремому етносу на Півдні України ХІХ – початку ХХ ст., є метричні книги (записи про народження, смерть та шлюб, що велися в усіх церквах регіону).

Так, показник народжуваності, що визначає приріст населення, є одним з провідних факторів, що залежить від ступеня поширення релігії в суспільстві, яка за допомогою традиційних і культурних норм висуває свої закономірності на шлюб, ставлення до народжуваності та її регулювання. У ХІХ ст. в південній Україні релігія була ще й етнодиференціюючим фактором.

Російський соціолог П. Сорокін переконує, що рівень народжуваності скоріш залежить від типу сім'ї, котрий у свою чергу залежить від домінуючої форми праці – аграрної або індустріальної» [174, с.34]. Так, наприклад, для росіян, котрі прибували на Південь України на початку ХІХ ст. була характерна багатопоколінна (розширена) сім'я як початкова одиниця відтворення етносу. ХІХ ст. – перехідний період від аграрного до індустріального суспільства з високим рівнем народжуваності і відносно невисокою смертністю, що призвело до зростання населення, особливо в Херсоні, Одесі, Миколаєві та інших.

В етнічнозмішаному регіоні на кшталт Півдня України в кінці ХІХ – початку ХХ ст. важливою була етноідентичність, тобто «... усвідомлення, сприйняття, емоційне оцінювання, відчуття власної належності до етнічної спільноти» [57, с. 214–228].

І на сьогодні питання щодо структурних компонентів етнічної ідентичності залишається відкритим. Так, Т. Стефаненко виокремлює в ній такі компоненти: «когнітивний, що включає етнічну самоназву та етнічну

обізнаність (об'єктивні знання і суб'єктивні уявлення про властивості власної й інших етнічних груп та усвідомлення себе членом певної етнічної групи на основі етнодиференційних ознак) та афективний – емоційно-оцінний компонент (оцінка якостей власної групи, ставлення до членства у ній, значущість цього членства)» [188, с.115].

Використання мови, підтримання культурних традицій, участь у соціальних і політичних організаціях) досить часто розглядається як показник сформованості етнічної ідентичності. Так, «... у багатьох людей настанови на етнічну культуру, на її елементи як зразки, що варті наслідування, не корелюють із реальною залученістю до неї. Особливо помітний брак узгодженості між етнічною ідентичністю і включеністю до етнічної культури на прикладі мови як етнодиференційної ознаки» [188, с.116.].

Ми вважаємо комунікативний аспект найважливішим етнодиференціюючим фактором, адже умовах багатонаціонального суспільства, де поряд з українською мовою існували інші, постала проблема співіснування в межах одного територіального об'єднання носіїв різних мов. У той же час, академік В. Кононенко не погоджується з тезою про те, що «... вплив іншомовних жителів може суттєво позначитися на формування української мовної особистості. Мовна інтерференція, тобто вкраплення в рідну мову елементів чужого мовлення, є явищем поверхневого рівня, що зникає внаслідок підвищення загальної освіченості й культури, в своїй несистемності, незначній комунікативній вазі не в змозі змінити сутнісні характеристики української мовної особистості» [199, с.49].

Контактування представників різних етносів, враховуючи їхні мовні особливості, стає можливим лише за умови орієнтації на провідний національний мовний тип. Така орієнтація дає можливість комфортно взаємоіснувати в межах однієї території або однієї сім'ї. У кожній родині діти розмовляють тією мовою, якою спілкуються їхні батьки. У випадку ж,

коли батько або мати говорять різними мовами, дитина обирає більш розповсюджену в даному населеному пункті.

Розгляд етнорегіонального аспекту у сімейному вихованні дав нам змогу зрозуміти, яким чином на одній території, котра заселялась одночасно багатьма народами, вдалося уникнути повної асиміляції.

Етнодиференціюючі процеси, що почалися в ХІХ ст. на Півдні України, продовжуються й дотепер, тому вивчення специфіки сімейного виховання в даних умовах є актуальним і нині.

Виходячи з дослідження В. Федяєвої щодо розподілу сімей Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст.ст. за національною та соціальною складовою, ми виокремили такі найхарактерніші типи родин, що мали місце в даному регіоні у цей період. Так, за соціальною складовою класифіковані сім'ї наступним чином:

- селянські;
- робітничі;
- інтелігенції;
- духовенства.

За національною складовою:

- сім'ї представників східнослов'янських народів;
- етнічнозмішані сім'ї несхіднослов'янських поселенців [202, с.239].

Кожна сім'я, не залежно від свого типу, реалізує виховний вплив на дітей за такими напрямками: моральне, розумове, трудове, фізичне, естетичне. Так, моральне виховання покликане формувати найважливіші моральні цінності – любов, повагу, доброту, порядність, совість, гідність, чесність. Розумове виховання збагачує дітей знаннями, постійно їх оновлює, вдосконалює розумові уміння і навички. Трудове – закладає основи любові до праці, шанобливе ставлення до результатів діяльності. Фізичне покликане забезпечити всі умови для ведення здорового способу життя, включає правильну організацію режиму дня, загартування організму. Естетичне ж

виховання спрямоване на розвиток талантів, обдарування дітей, уявлення про прекрасне в житті [146, 209].

У сімейній педагогіці немає однозначних підходів до методів виховання, адже кожна дитина індивідуальна по-своєму. Методи несуть у собі відбиток особистості батьків, їх уміння поєднувати як традиційні, так і властиві кожній родині засоби і прийоми. Їх вибір залежить від педагогічної культури батьків: розуміння цілей виховання, батьківської ролі, уявлення про цінності, стилю відносин, культури мовлення і т.п.

У сучасній педагогічній науці виокремлюють такі основні методи сімейного виховання: переконання (пояснення, порада, навіювання), заохочення (подарунки, похвала), покарання (тілесні покарання, позбавлення задоволення), особистий приклад. Вибір та застосування методів сімейного виховання ґрунтується на знанні батьками своїх дітей, спільній діяльності, педагогічній культурі, вмінні спілкуватися [209, с.120].

Серед засобів виховного впливу на дітей у родині сучасні педагоги В. Галузьяк, М. Сметанський, В. Шахов, М. Фіцула виділяють такі: слово, фольклор, праця, домашній побут, духовний і моральний клімат сім'ї, символи, атрибути, реліквії, традиції родинні, народні, релігійні, державні) тощо [209, с.121].

Кожна родина на будь-якому етапі свого існування повинна виконувати ряд функцій, аби повністю забезпечити виховний процес та існування сім'ї як такої. Так, російський психолог І. Гребенніков у праці «Підвищення педагогічної культури батьків як основа удосконалення сімейного виховання школярів» (1971) виокремлює репродуктивну, економічну, виховну, комунікативну, функцію організації дозвілля та відпочинку [48, с. 56].

Російський соціолог А. Харчев поділяє функції сім'ї на специфічні (народження дитини (репродуктивна функція), утримання дітей (екзистенціальна функція), виховання дітей (функція соціалізації)) та неспецифічні (накопичення, передача власності, статусу сім'ї, організацію виробництва і використання домогосподарства, відпочинку, дозвілля,

піклування про здоров'я членів сім'ї; створення відповідного мікроклімату, що сприяє зняттю робочої напруги, самозбереження тощо) [216, с.123]. Такий поділ пов'язаний з тим, що специфічні функції обумовлює сама сутність сім'ї, а неспецифічні – це функції, які сім'я почала виконувати, при звичаївшись до певних змін у суспільстві.

У результаті історичного розвитку сімейно-шлюбних стосунків функції сім'ї змінюються, модифікуються, наповнюються новим змістом, залежно від трансформацій у суспільстві, враховуючи етнорегіональний аспект, пов'язуючись із задоволенням потреб членів сім'ї.

Виховання дітей у родині будь-якого етносу нерозривно пов'язане з певними суспільними реаліями. М. Стельмахович у роботі «Народна педагогіка» (1985) зазначав: «Спільність народних педагогічних культур виявляється в педагогічному ідеалі, відборі шляхів і засобів виховного впливу на особистість, у трактуванні найхарактерніших педагогічних явищ [185, с.88].

Зважаючи на етнопедагогічну складову, вивчення специфіки системи сімейного виховання у сім'ях Півдня України кінця XIX – початку XX ст.ст. важливе і складне, адже саме у цьому регіоні в результаті переселення погляди на виховання дітей у представників різних націй сходяться, ба більше вражають своєю подібністю. Тому, розв'язуючи одне з завдань роботи, ми простежили, яким чином відбувався процес виховання дітей у сім'ях різних народів на Півдні України в кінці XIX – початку XX ст.ст. Розглянемо окремі з них, найбільш поширені в цьому регіоні.

Надзвичайно багатою є російська народна педагогіка. Сімейне життя вважалося на Русі природньою формою існування людини. Кожна доросла людина повинна мати родину, котра сприймалася як моральна основа правильного і праведного життя, що знайшло відображення у приказках і прислів'ях: «В семье и каша гуще», «Семейный горшок всегда кипит» [49, с.3]. Соціалізації дитини батьками був притаманний виховний характер. У

прислів'ях та приказках російського народу закладені не тільки сімейні цінності, а система етичних норм і принципів поведінки людей у суспільстві.

Виховуючи добропорядність, родина, за допомогою колискових пісень, формували в дітей «базовое доверие к жизни», прагнули, аби дітей поважали оточуючі. «Ритм песни совпадает с ритмом дыхания ребенка, тихий, убаюкивающий голос матери, обладающий гипнотическим внушением и т.д.), что «место, занимаемое его «Я», – самое хорошее, мама – самая лучшая, дом – самый родной, что жить хорошо и жизнь хороша, а если станет плохо, то ему помогут, его не бросят» [130, с.16].

Принцип виховання в праці був одним із домінантних у російській народній педагогіці. Російський дослідник Л. Григорян у дослідженні «Язык мой – друг мой» писав: «Уже с младенческого возраста мать, напевая ребенку песню-сказку о сороке, раскрывала ребенку правило народной жизни: надо всегда трудиться, труд вознаграждается. К трудовой деятельности готовили игрушки, имитирующие орудия труда, игры, развивающие качества, необходимые в нелегкой крестьянской жизни. Народом создано множество сказок, пословиц, песен, прославляющих труд, осуждавших безделье. На Руси говорили: «Не готовь ребенка к счастью, а готовь к труду», «Труд всегда дает, а лень только берет» [147, с.167].

В одній площині з трудовим завжди знаходилось і моральне виховання, як таке, що формувало духовно багату людину. Російський дослідник В. Ніколаєв у праці «Русская народная педагогика» писав: «Чем суровее были условия жизни, тем выше нравственные требования предъявлялись человеку. Простые люди давно подметили, что красивое побуждает доброе. Это не осталось незамеченным детьми. Они копировали нравственные взаимоотношения в своих играх, овладевали принятыми нормами поведения («Плетень», «Дочки-матери» и т.д.)» [126, с.102].

У білоруській народній педагогіці серед принципів сімейного виховання провідну роль відігравав принцип піклування про майбутніх дітей до їх народження, який проявлявся у підготовці чоловіка та дружини до

шлюбу. Перш за все, це турбота про здоров'я як моральне, так і фізичне: «Як добре семя, то добре плем'я» – народна мудрість. Як відзначає білоруська дослідниця І. Калачова: «... браки в белорусской семье заключались не всегда по взаимному согласию, любви. Поэтому отношения между мужем и женой не были отношениями людей влюбленных, а скорей людей, которые уважали один другого» [80, с. 27].

Принцип природовідповідності – один із головних у білоруській народній педагогіці. Він має свою періодизацію, котра визначає свої методи, прийоми і засоби сімейного виховання. Так, виділяється період «малолетства» (від народження до 6-8 років). Л. Ракава так про це писала: «Этот период подразделялся в свою очередь на две возрастные группы: «анёлкі» и «блазнюкі». Новорожденного называли «анёлкам». И это длилось до тех пор, пока его не отнимали от груди – в 2 – 3 года, когда он научался ходить и говорить. К «анёлкам» относили всех детей независимо от пола. Существовало поверье, что умершие дети, которых не окрестили, и они не испробовали материнского молока, служат Богу на небе как ангелы. Среди селян до совершеннолетия доживал только каждый третий–четвертый ребенок. Половина детей в городе в семьях рабочих в конце XIX в. умирало до 5–ти лет. От 2 – 3 до 6 – 8 лет детей называли в белорусских семьях «блазнюками» [155, с. 19 – 26]. Принцип пріоритетної ролі сімейного виховання у полягав у тому, що кожна дитину мають виховувати батько і мати. «У каго дзеці — у таго і шчасце». «Без маткі і сонца не грэе». «Без маці, без айца блукаецца як аўца», – говорить народна мудрість.

Німецькі поселенці Півдня України XIX ст. привносили з собою традиції німецької народної педагогіки. Так, дівчат виховували в дусі уявлень про роль жінки у суспільстві. Дочки в заможних родинах повинні були бути господаркою вдома, відвідувати церкву та доглядати за дітьми. Як пише дослідниця сімейного виховання дівчат в Німеччині Т. Касімова «Практика такого воспитания и образования осуществлялась на двух уровнях: семейном частном и школьном общественном. Традиции семейного

воспитания были значительно богаче. Об этом свидетельствует тот факт, что в большинстве случаев дочери из буржуазных семей воспитывались родителями, гувернантками и домашними учителями в кругу семьи, что имело большое практическое преимущество, т. к. девочки каждый день репетировали и совершенствовали исполнение в будущем роли добродетельной матери» [83, с.15]. Абсолютно іншим було виховання в селянських родинах, де дівчат готували лишень вести хатнє господарство.

Передача традицій, звичаїв від одного покоління іншому відбувалася через сім'ю в особливий спосіб: завдяки фольклору – своєрідної усної народної творчості.

За допомогою різних жанрів мати передавала своїй дитині знання, досвід, традиції, вірування народу. Особливо популярними були казка і колискова пісня у виконанні мами рідною мовою як найдевіший виховний вплив на дитину. Кожна мати, росіянка вона чи українка, німкеня чи шведка, італійка чи сербка, молдованка чи болгарка, намагалася за допомогою колискової заспокоїти дитину, дати зрозуміти, що вона поруч, легко і міцно заснути у колиці. У різних народів різні колискові, різного змісту і різною мовою, але їх емоційний заряд – один і той же.

З малечку дітям розповідають казки. На Півдні України в кінці XIX – початку XX ст.ст. їх було чимало. Так, були й польські, німецькі, українські, російські, молдавські, й шведські народні казки, за допомогою котрих батьки намагалися зобразити об'єктивну реальність, морально-етичні, естетичні норми та принципи життя і смерті, правди – кривди засобами вигадки, чар, небувальщини. Значення казок у вихованні дітей важко переоцінити. Вони – невичерпне джерело розвитку емоційної сфери і творчого потенціалу дитини, за допомогою якого збагачується її соціальний і предметний досвід, розширюється здатність мислити, знаходяться способи вирішення моральних суперечностей. У казці дитина осмислює загальнолюдські цінності, засвоюючи високу мораль не у вигляді сухих і нудних повчань та наказів, а засобом словесної емоційності.

Казки невимушено підводять дитину до самостійних висновків: чому слід поводитися добре, чому лише роблячи добро можна отримати щастя. В казках також висміюються негативні моральні якості та риси: жадібність, лінощі, хвалькуватість. Вони притаманні всім народним казкам. Так, у кожного етносу свої герої та антигерої. В українців: Котигорошко, Вернидуб, Скорохід, пан, Одноокий людоїд, Баба-яга; в росіян – Баба-яга, барин, гуси-лебеди, Іванушка-дурачок, Елена Прекрасная, Іван-царевич, Кощей Безсмертний; німці мають своїх: пані Метелиця, Млин-утікач, Гретель і Гензель, Хоробрий Кравчик, Дроздовик, Йорінгель і Йорінда, Ейленшпігель. У шведів – добрий дух Тор, тролі, водяні духи тощо. У болгар – золота яблуня, Верблюд-суддя, лисиця і їжак, лелека і т.д. У поляків – Шевчик Копитку, качур Кряк, Яносік, Тігелітури тощо.

Таким чином, діти – представники різних етносів, що населяли Південь України в кінці XIX – початку XX ст.ст., – від своїх батьків чули про цих героїв рідною мовою (це було етнодиференціюючим фактором), але спільне у них було функціональне навантаження. Батьки на прикладі видуманих чи реально існуючих казкових героїв, тварин знайомили дітей з традиціями власного народу, соціальними взаємостосунками, показували, що у світі існує не тільки зло, а й добро, яке завжди перемагає.

Однак, в умовах Півдня України в кінці XIX – початку XX ст.ст. все ж між представниками окремих етносів у результаті культурної взаємодії, починає зникати етнічна ідентичність. Як наслідок – виникають поліетнічні сім'ї.

Ю. Арутюнян під поліетнічної сім'єю розуміє сім'ю, члени якої мають різну національність або етнічну приналежність [14, с.15].

Серед російських соціологів, педагогів питання вивчення сімейних взаємовідносин у поліетнічних родинах, причини їх виникнення та функціонування досить ґрунтовно аналізувалися В. Мухамеджановою, Л. Рожковою у праці «Супружеские взаимоотношения в моно- и полиэтнических семьях» [117, с.55]. У ході проведеного дослідження

В. Мухамеджанова та Л. Рожкова встановили, що «...Среди супружеских пар, в которых муж принадлежит к русской этнической группе, наибольшую часть составляют семьи с одним ребенком, среди таких семей нет расширенных, очень малое количество многодетных.

В семьях, где оба супруга не принадлежат к русской этнической группе, сохраняется общая тенденция – в основном встречаются расширенные и многодетные семьи (7 % от всех семей данной группы). Эти же явления имеют место в семьях, где жена принадлежит к русской этнической группе (8,2 % расширенных семей, 10,4 % многодетных).

Средний размер полиэтнической семьи составляет 3,75 человека, моноэтнической семьи (русские, мордва) – 3,47 человека» [117, с.56].

За нашим спостереженням пересічною полі етнічною сім'єю на Півдні України в кінці XIX – початку XX ст.ст. була українсько-російська. Такі родини мали специфічні ознаки, що виробилися в умовах впливу традиційних поглядів у шлюбно-сімейних стосунках росіян і українців, і сприяли утворенню спільних сімейних характеристик, що відрізнялися у своїй основі від вихідного українського (російського) варіантів.

Особливостями поліетнічної сім'ї Півдня України в кінці XIX – початку XX ст.ст. є: розпад російської розширеної сім'ї, утворення малої форми, стирання національної самовизначеності, асиміляційні процеси у побуті, релігії (тут варто зауважити, що протягом XIX ст. старообрядці, молокани, духоборці перейшли у православну віру), вироблення спільної мови – суржика, а головне – внутрішньо-сімейні стосунки (з часом нівелюється занадто монархічний авторитаризм батька, зникає безправність невістки), зникнення окремих обрядів, пов'язаних з народженням дитини (росіяни завжди саджають берізку, коли народжується дитина), використанням колисок, сидушок, ходунців тощо.

Росіяни, які приходили в південні губернії впродовж століття, змішувалися з росіянами, які переселилися раніше. Останні ж асимілювалися (цей процес у різних районах проходив з різною інтенсивністю) з

українцями, що також сюди мігрували з внутрішньо-українських губерній у кілька етапів.

Дослідження специфіки виховання дітей в українсько-російській поліетнічній сім'ї вказує на окремі нівелювання традиційних поглядів. Українці брали шлюб із росіянками найчастіше, порівняно з іншими національностями. Цьому сприяли близькість мов, культури, побуту, релігії. Саме тому українсько-російські шлюби, і власне практика виховання дітей у таких сім'ях були найхарактернішими особливостями виховання дітей у сім'ях Півдня України кінці ХІХ – початку ХХ ст.ст. Ось чому вивчення питання виховання дітей у складному і етнічно строкатому окремо взятому регіоні відіграє таке важливе значення для педагогічної науки в цілому.

ВИСНОВКИ

Зародження та розвиток сімейного виховання на зламі XIX – XX ст.ст., як свідчить аналіз історіографічних джерел, відбувався під впливом змін у всіх сферах соціального, економічного, політичного життя країни.

У розділі встановлено, що історичні передумови, що вплинули на процес становлення сім'ї у даному поліетнічному регіоні, відображали всі соціально-економічні та політичні зміни в суспільстві.

Доведено, що сімейне виховання на Півдні України (території, що в досліджуваній період визначалася межами Херсонської, Таврійської, південних районів Катеринославської губерній XIX ст. і почала активно заселятися у результаті державної політики Російської імперії) представниками різних етносів та національностей носило специфічний характер.

У ході дослідження ми з'ясували, що на Півдні України на зламі XIX – XX ст.ст. склалися наступні соціокультурні передумови розвитку сімейного виховання:

- заселення регіону представниками різноманітних за своїм соціальним та національним складом;
- стрімкий розвиток промисловості та сільського господарства;
- нетотальний характер поширення кріпацтва;
- утворення нових єпархій, що призвело до виникнення родин духовенства на Півдні;
- тісне переплетення культурних та соціальних надбань між представниками різними за типами сімей;
- відкриття Новоросійського університету, що спричинило появу більшої кількості числа інтелігенції, а, відповідно – здобутків у різних наукових сферах і підвищення рівня грамотності серед населення.

Процеси взаємовпливу та взаємозв'язку між представниками різних народів на Півдні носили диференційований характер: від асиміляційного до дисиміляційного. Це залежало від моральних принципів, менталітету, релігії кожного з етнічних виразників. Так, між росіянами, білорусами та українцями простежувався тісніший взаємозв'язок. Німці і шведи, маючи схожі релігійні переконання, також частіше утворювали інтернаціональні сім'ї. Щоправда, живучи в одному селі, представники різних культур не завжди змішувалися між собою, зберігаючи свою національну самобутність, наприклад, росіяни, поляки і українці. Проте у результаті переселення близько 2 млн. людей з різних частин Європи на Південь України протягом XIX ст., у процесі спільного господарювання на одній території, у ході міжетнічного спілкування, у зв'язку з асиміляційними процесами, можемо говорити про вироблення специфічно південних особливостей виховання дітей у сім'ї, що виникли у результаті змішування традиційних поглядів вихідців з різних регіонів.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ

2.1. Специфіка виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях

У своїй науковій роботі ми розподіляємо всі сім'ї Півдня України кінця XIX – початку XX ст.ст. за двома принципами: соціальним (селянські, робітничі, сім'ї інтелігентів та духовенства) та національним (однонаціональні та етнічнозмішані).

Як показав аналіз соціального стану населення (§1.1.), найбільш поширеною на даній території була селянська сім'я, тому, на нашу думку, вивчення її особливостей виховання дітей є першочерговим.

Варто зауважити, що в жодному іншому типі сім'ї так не збереглися споконвічно українські риси, народна ментальність, вірування, культура і побут, як у селянській родині. Тому цілком логічним був і залишається інтерес етнографів, педагогів, істориків, демографів та соціологів до вивчення окремих аспектів, що тією чи тією мірою співвідносять з селянською сім'єю та з вихованням дітей у ній.

У своєму науковому дослідженні ми розглядаємо виховання у селянській родині на основі діахронічного аналізу наявних архівних документів, творів письменників, що описували життя і побут селян краю, етнографічних експедицій, що проводилися у XIX – XX ст.ст.

Україна споконвіку була хліборобською селянською країною, саме селянство завжди було виразником традицій українського етносу. У свою чергу, основою існування селянства була сім'я. Родина – головний інститут виховання. У ній із уст в уста передавалися від батьків до дітей знання, моральні норми, повага до старших, співпереживання щастю і горю інших людей, любов до всього прекрасного, до природи, праці, хліба; саме у селянській родині привчали вірувати в Бога, боятися і поважати Його. В сім'ї дитина засвоювала всі необхідні норми поведінки, основи соціального

досвіду, цінності, народні звичаї, традиційні обряди, аби потім їх передати наступному поколінню. Вони формувалися, навчалися, розвивалися, наповнювалися новою формою та змістом під дією багатьох чинників. Серед них В. Федяєва виділяє релігію, внутрішньосімейні стосунки, працю, фольклор, народну творчість тощо [204, с. 78]. У свою чергу, до них ми додаємо ще один чинник – етнорегіональний, який набуває значущості, коли говоримо, що поруч з українськими селянськими дітьми виховувалися діти росіян, білорусів, поляків, сербів, греків, татар. Усі ці чинники нерозривно пов'язані між собою: впливали та взаємодоповнювали один з одним. Характер виховання дітей у селянській родині саме Півдня України полягав у тому, що люди, переселяючись сюди з різних регіонів, приносили з собою особливості, притаманні метрополії. У результаті переплетення культур, традицій, основ народної педагогіки сформувалися специфічно регіональні складові, що стали визначальними для сімейного життя селянської родини.

Безумовно, чинники впливу на формування і реалізацію особливостей сімейного виховання були різними.

Дослідники селянської родини (М. Стельмахович та В. Федяєва) довели, що провідним фактором виховання дітей у селянській родині у всіх регіонах України була праця. Аналіз етнографічних досліджень, історичних монографій підтвердив, що вектор праці у селянській родині Півдня України був домінуючим у розвитку дітей та молоді. Завдяки традиціям, що передавалися від покоління до покоління століттями, можна говорити про власне народ та його своєрідність. Виховання любові до праці у дітей завжди було пов'язане з землею, з сільськогосподарським виробництвом, різноманіттям трудової діяльності батьків. Власне факт появи дитини сприймався у сім'ї як поява ще одного помічника, тому батьки, здебільшого воліли народження хлопчиків, аніж дівчат. Дітей у селянській родині рано привчали до сільськогосподарської праці, однак, враховуючи при цьому статево-вікові особливості. Вчені доводять, що «...коли дитина володітиме

основними навичками селянської праці, вона чітко розумітиме, що єдиний шлях у житті до успіху – через працю» [207, с. 83]. Особливо актуальним постає питання трудового виховання саме у степовому південному хліборобському краї, де до роботи в полі привчали змалку. У цьому, на нашу думку, полягає відмінність даного напрямку виховного впливу, якщо порівнювати причорноморські губернії з північноукраїнськими або й внутрішньо російськими, звідки прибували переселенці на південь. Їм доводилося змінювати свій звичний спосіб життя, пристосовуватися до нових природно-кліматичних та ландшафтних умов. Як наслідок, більше уваги приділяти сільськогосподарській праці, роботі в полі чи на присадибній ділянці.

Загалом же, система трудового виховання в селянській сім'ї була чітко диференційована та структурована залежно від віку та статі дитини. М. Стельмахович у своїй праці «Народна педагогіка» (1985) чітко передав гендерну відмінність, яку він помітив у сільських хлопців та дівчат на початковому етапі трудового виховання: «Коли дитині виповнилося 7 років, у селі хлопчика надягали штани, і він ставав погоничем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству. Дівчині ж пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали вчити прясти. Дівчата няньчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі» [185, с. 182]. Незначні відтінки й у диференціації дитячої праці, якщо брати до уваги географічне розташування метрополій, вихідці яких оселялися на Півдні України. Здебільшого традиційно хлопчиків навчали «чоловічої роботи», а дівчат – «жіночої». У сім'ях, де переважали дівчата, матері було легше поратися по господарству і навпаки. Щоправда, траплялися такі хлопці, коли матері говорили: «За такими хлопцями і дівчат не треба» [35, с.3]. Існував принцип передачі професійної спрямованості від батька до сина. Якщо батько був пасічником, теслярем, гончарем і т.п., то дуже часто залучав і дітей до свого ремесла. Матері вчили дочок вести домашнє господарство, вирощувати агрокультурні рослини

(правильно сіяти моркву, буряк, капусту тощо), підтримувати чистоту в хаті, доїти корів, кіз тощо. Ще в колисці селянські діти долучалися до землі. Передовсім, це траплялося тому, що батьки завжди брали їх з собою на роботу в поле. Ця давня українська необхідність збереглася і в новозаселеному півдні. Про це свідчить опис одного із сучасників, І. Титаренка: «Спрятавши ребенка под тенью снопа или копицы, жена отправляется помогать мужу в работе... В это время является сотрудница – его жена, неся на одной руке ребенка и тою же рукою придерживает висящие на плечах припасы, а в другой руке в одном или двух горшках пищу» [35, с.4]. Така закономірність брати дитину з собою в поле пов'язана не скільки з соціально-економічним становищем родини, скільки з прямою необхідністю. Лише з появою у ХХ ст. дитячих садків батьки перестають брати маленьких діточок з собою в поле. Робота на землі приносила основний дохід селянській родині, була її засобом та способом існування, тому і ставлення до годувальниці було найшанобливішим. Прищеплюючи його своїм дітям, батьки ділилися секретами та напрацюваннями щодо вирощування, догляду та збору врожаю. З трудовою діяльністю нерозривно були пов'язані обряди та цикл свят. Так званий аграрний календар допомагав дорослим передавати дітям основи сільськогосподарського виробництва. Відомий етнограф ХІХ ст. М. Максимович простежив певні традиційні дії селянина щодо різних свят. На таких циклічно-повторювальних діях, на нашу думку, діти привчалися до культури народу, сповідували його віру в магичні сили природи, пов'язані із землею. У посушливих південних степах особливо нагальною була проблема з водою. Тому для даного локативу й притаманний своєрідний культ води та дощу – життєдайної вологи. Дітям змалечку прищеплювалося розуміння, що необхідно зберігати воду, не забруднювати водойми, збирати родючу дощову воду, а взимку – сніг, який після танення використовували у побуті, поїли худобу тощо.

У народній свідомості ставлення людини до праці, її вміння та бажання працювати були основним критерієм при визначенні соціальної вартості

кожного, тому вже в чотирирічному віці дитину залучали до самостійності й набуття елементарного трудового досвіду. Згодом такі складні навички, як практика землеробства, наприклад, здобувалися у процесі роботи.

Трудове виховання, як і будь-яке інше, має свої методи форми, прийоми й засоби. Найбільш ефективним методом на той час у селянській сім'ї був приклад старших, адже дитина на практичному рівні могла виконувати окремі елементи землеробства. Трудове зростання дітей супроводжувалося важливими батьківськими настановами. Виконуючи доручення батька чи матері на городі, в хаті чи у полі, діти допомагали їм, водночас застосовували свої уміння і навички на практиці. Особливістю трудового виховання у сім'ях Півдня України було і те, що навчальні приклади як засіб виховання бралися з найрозвиненіших сільських господарств. Маємо на увазі німецьких колоністів. Вони були взірцем вдалого поводження із землею. Цьому сприяли урядові пільги, продуктивна техніка, ментальність народу, удача тощо). «Багато дітей інших національностей наймалися до них на сезонну роботу» [72, с. 24]. Спостерігаючи за результатами вдалого господарювання, вони застосовували це у своїй сім'ї, своєму господарстві.

Прищеплюючи дітям любов до праці, привчаючи працювати на землі, піклуватися про господарство, батьки таким чином готували їх до дорослого сімейного життя, коли необхідно самим вже вирощувати хліб, дбати про худобу, робити всю хатню роботу. Знання, уміння і навички, набуті у дитинстві, що назавжди залишалися з ними, обов'язково знаходили своє застосування у дорослому житті.

Особливу роль у трудовому вихованні дітей відігравало учіння ремеслу, де поєднувалися елементи трудового і розумового виховання. Так, під час виготовлення окремих знарядь праці, бочок, гончарних виробів необхідні були як фізична праця, так і певний алгоритм розумових дій, тому чимало батьків, які вдень працювали у пана чи в економіях, ввечері навчали своїх дітей шити взуття, виготовляти реманент тощо.

М. Максимович, М. Стельмахович, В. Постовий неодмінно пов'язували всю трудову діяльність селянської родини з дотриманням певного циклу обрядів, свят, що наповнювалися глибинним змістом, зберігаючи культурні традиції народу. В умовах строкатості населення Півдня України представники різних народів, працюючи, наприклад, в одного господаря, живучи на одній вулиці, почали відзначати спільні свята (першої борозни, обжинки й інші), у такий спосіб утворюючи нові полі етнічні традиції внаслідок злиття та засвоєння мови, культури, самосвідомості один одного. На нашу думку, власне ця ознака і була тією особливістю регіону, яка визначала етнорегіональну взаємодію на прикладі трудового виховання. Найголовнішим очікуваним результатом праці кожного селянина, незалежно від національності, був хліб. Уся родина чекала, доки він дозріє. З хлібом пов'язані основні обряди календарного циклу. Батьки змалку переконували дітей, що «хлібороб – найголовніша професія на землі. Батько доводив це не тільки словом, а й ділом, беручи сина з собою в поле, саджаючи на віз, на коня верхи, показуючи, як сіють гречку» [186, с. 182].

Праці як засобу трудового виховання відводилася лєвова частка життєвого устрою кожної сім'ї. Цей напрям виховного впливу на дітей був і залишається провідним у селянській родині Півдня України.

В українській сім'ї дбали не тільки про виховання дитини як доброго господаря, розумного і здорового, але й не забували про морально-етичні засади християнської етики. На зламі століть «... родина для дитини була справжньою церквою, де її знайомили з Богом, впроваджували до християнського життя, оберігали від нечистої сили. Учили молитися малюків здебільшого їх бабусі. Знайомлення з Богом, усіма його заповідями відбувалося з 2-3 років, коли дуже часто дитина не усвідомлювала всього сказаного. Божими діяннями пояснювалися незрозумілі дії, природні явища» [20, с.526].

Досить дієвим та необхідним засобом релігійного виховання були церковні свята: Святвечір, Різдво, Водохреща, Стрітєння, Пасха, Богоявлення, Успіня Пресвятої Богородиці і т.п. Переплетення традицій їх святкування на Півдні України було його своєрідністю. Дітей залучали до приготування куті, 12 пісних страв на Святвечір, відвідування церкви на Різдво, розмалювання великодніх писанок. Діти разом із батьками поступово долучалися до посту: не лише тілесного, але й душевного (сварки, лихослів'я й обмовляння – табу). Невід'ємним елементом різдвяних свят були щедрівки, колядки, вертепи (останні були не дуже популярні на півдні). «Діти готувалися до щедрювання, розучували тексти, в яких прославлялися господарі, господарство. З це вони обов'язково отримували ласощі або гроші» [186, с. 58]. Звичай носити вечерю хрещеним батькам зберігся і донині. Особливо любили діти відвідувати заможних хрещених, які обов'язково давали їм печиво, горіхи, ковбасу, дрібні гроші. «... Таким чином у дітей виховували почуття поваги, ввічливості та вдячності до старших» [204, с. 81].

Процес фарбування яєць на Великдень, обряд освячення, а потім гра в «чиє яйце сильніше?» дуже подобалися дітям. Відзначення релігійних свят завжди супроводжувалося піднесеним настроєм, задоволенням, радістю, святковими стравами (кутя, паска, вареники з різноманітними начинками, ковбаски, узвари тощо), походом до церкви. Діти привчалися любити Бога завдяки участі у святкових діяннях, вони засвоювали моральні цінності, цінності сімейного єднання, поваги до праці тощо. Їм пояснювали, ба більше демонстрували на власному прикладі, що не можна працювати у релігійні свята, а слід бути слухняними, молитися Богу, прощати всі образи.

Специфічними для Півдня України є святкування релігійних свят. Незважаючи на притаманні різним переселенцям свої традиції святкування релігійних торжеств (у більшій чи меншій мірі ревності), проте даному регіоні починають виникати характерні лише для нього форми відзначення Святвечора, Різдва, Великодня. Наприклад, «...втрачає популярність вертеп,

колядування було поширене не на Різдво, а на Святвечір, як на Покутті» [30, с. 77]. Окрім позитивного впливу на формування дітей як боголюбних особистостей, очевидці відзначають інший бік такого святкування. Так, учитель І. Титаренко зазначав, що на свята у молоді з'явилася звичка пити: «При всяком удобном случае, когда начинается гуляние, и они пьют дома день, а потом отправляются напоследок в шинок. За отцами и матерями следуют их дети, от мала до велика. Радуются. В шинке бывает пьянь и ругань. Дети, находясь здесь же, смотрят на все это как на свое будущее, доступное для них, но ни один отец, ни одна мать не скажет своему дитяти отправиться домой, чтобы не слушать и не видеть этого пагубного для них начала, напротив дети рвутся домой; родители удерживают их при себе до окончания своего пиршества. Этим заранее крестьяне в своих детях искажают нравственность и приучают к грубым привычкам» [35, с. 4]. Такі святкування аж ніяк не сприяли позитивному становленню дитячої моральності, навпроти – святотатство, такій собі удаваній побожності. Але такі речі скоріш за все були винятком, аніж правилом, тому все ж таки подібні церемонії породжували в дитині моральну чистоту, благородність та релігійне поклоніння.

Важливим елементом передачі етнокультурних цінностей було таїнство читання Біблії, знання Євангелія ставало предметом гордості батьків. За свідченням сучасного історика С. Павлюка «Дуже часто селяни навчали синів і доньок історії свого народу, славили героїв, ганьбили зрадників, на паралельних зіставленнях з історією цивілізації, єдиним джерелом знань про яку була Біблія» [200, с. 222].

Досить суттєвим у дотриманні моральності було статеве виховання дітей та молоді. На Півдні України воно носило традиційний характер. Батьки у вихованні дітей дотримувалися думки, що статеве життя можливе лише у подружжі. Інтимний зв'язок до шлюбу суворо засуджувався громадою. Саме такі погляди, на переконання сучасного історика Р. Чмелика, «... були покладені в основу інтимного виховання в християнській сім'ї» [200, с. 224].

Хоча варте уваги питання еволюційності поглядів щодо поняття «покрятки». Якщо на початку ХІХ ст. їх зневажали, водили по селу, висміювали, то вже на початку ХХ ст. «позор, падавший прежде на голову согрешившей девушки (покрятки), теперь не проявляется с такою ужасною силою, как это было раньше», – зазначається у праці М. Ганенка «Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде» [40, с. 137].

Своєрідними були відносини між членами селянської сім'ї Півдня України, які будувалися на засадах моралі та звичаєвого права. Старовинні традиції найбільше зберігалися у взаємозв'язкові «діти-батьки». Діти знаходилися у повній залежності від батьків: «дочки – до заміжжя, сини – до виділу». Одружені діти зобов'язані були підкорятися батькам, у протилежному випадку ті могли довести свою повну владу над ними. Один із таких випадків зафіксований на сторінках часопису «Степь»: «Так, в 1883 году, отец за непочтение к мачехе наказал розгами в расправе своих трех сыновей, из которых старший уже лет 8 был на отделе» [40, с. 139]. Питання правоти / неправоти батьків навіть і не обговорювалися. Батьки тоді остаточно втрачали владу над дочками, коли останні виходили заміж.

За існуючим звичаєвим правом, що було поширене і в південному регіоні, у випадку смерті чоловіка, якщо діти ще малі, головою сім'ї є жінка, але тільки до моменту одруження старшого сина. «Если же вдова выходит замуж, родительская власть переходит к вотчиму, хотя и с некоторыми ограничениями над взрослыми детьми. Так, вотчим не имеет права отдать пасынка в наймы против воли последнего, наказывать за неповиновение» [40, с. 140]. Ці спостереження, що були зроблені у 1886 році у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії, на нашу думку, вже демонструють синтез сімейно-правових відносин між росіянами та українцями.

Офіційні розлучення траплялися дуже рідко. Люди розходилися без жодного суду. Особливо часто такі випадки траплялися у вдівців, одружених

на бездітних вдовах. Дружини йшли тому, що «скільки не роби, а все тобі немає вдяки од чужих дітей» [40, с. 148]. Не пробачали зради: коли дружина або чоловік покидали родину. «Но кто бы не оставлял семью, муж или жена, дети, если есть, остаются при том из супругов, который остается на оселе и ни в коем случае тот, кто пишов у мандри, не имеет права требовать их себе» [40, с. 150].

У середині XIX ст. випадки незаконного народження дітей майже не зустрічалися [272], а в останній його чверті погляди на байстрюків дещо змінилися: «Теперь же на это смотрят более снисходительно, так как, в особенности в деревнях, где стоят войска, случаи эти становятся все чаще и чаще» [40, с. 150]. У тому разі батьки допитують дочку, з ким вона грішила. Встановивши особу батька, священник змушує його одружитися або сплатити «безчество». «Если же виновник жениться не согласен, то он обязан уплатить, сколько присудит громада» [40, с. 151].

До одруження діти цілком залежали від батьків. Вони могли віддавати їх у найми, відбирати зароблені ними гроші і використовувати на свої потреби, ба більше – пропивати. Діти ж не протестували. У селі лише малюки не виконували продуктивну роботу. З 9 – 10 років діти вже ставали багатством для сім'ї, адже додавалися ще одні робочі руки. Відповідно: чим більше дітей, тим вище благо і матеріальний статок сім'ї. Які б вони не були: однорідні, однокровні, одноутробні чи зведені, якщо вони працювали на користь родини, користувалися однаковими правами як у сім'ї, так і при розподілі майна. Бездітні, але заможні селяни, зазвичай брали собі дитину, переважно сироту (надавали перевагу хлопцям): «Если усыновленный – сирота, берут несколько свидетелей, идут в расправу, там заявляют о желании взять какого-то ребенка «за дитину», пишут условия или обязательства, по которому берущий должен воспитать ребенка, кормить и одевать до совершеннолетия, женить или выдать замуж и после смерти оставить все свое имущество движимое и недвижимое, а также надел» [40, с. 155 – 156]. Усиновленому давали прізвище батька, в майбутньому ж він

зобов'язувався піклуватися про батьків. У протилежному випадку, його могли вигнати з сім'ї, громади. Зазвичай, усиновлювали як родичів, так і нерідних дітей.

Якщо хтось із батьків помирав, громада назначала над малолітніми сиротами опікунів, якими переважно були близькі родичі. «Вообще сирот с охотой разбирают, особенно мальчиков. Так как расход на них невелик – «хліба не переїсть», одяга теж не багато стоить, а начиная с 8-9 лет он уже становится помощником в семье: сначала пасет вола, телята, а там годен за погоньча и чем дальше, тем полезнее» [40, с. 158].

Визначальним напрямом та етнодиференціюючим чинником для української селянської родини було естетичне виховання. Від народження дитина опинялася в оточенні найближчих для неї людей – батьків. Родина була головним мотивом, який скеровував свідомість, волю і почуття дітей відповідно до педагогічного досвіду і культури батьків, їх сімейних традицій та почуття обов'язку щодо тих, хто живе поряд. Естетичне виховання у селянській родині знаходило свої витoki ще у ранньому дитинстві: маля радіє красивій іграшці, посмішці матері, зеленій траві, співу птахів. Але завданням естетичного виховання є не тільки навчити радіти красі, чуттєво сприймати, бачити чистоту та ідеал, розуміти прекрасне, витончене, але й берегти та створювати красиве у природі та суспільстві. Саме домочадці були першовідкривачами та вихователями дитини. Так, з самого малку матері навчали дочок вибілювати хату щовесни, роблячи її ошатною та чепурною, саджати квіти, милуватися їхньою красою. Сини ж отримували насолоду батьківської науки з майстрування знарядь праці, іграшок тощо. Ще одним джерелом естетичного виховання був український фольклор (прислів'я та приказки, думи, пісні, казки), який силою свого впливу спрямовував культурний розвиток дітей, їх світогляд та моральні принципи.

Розглянувши на основі наявної джерельної бази стан та основні напрями виховання дітей у селянській родині Півдня України, сімейні взаєностосунки, зауважимо, що провідними були трудове, релігійне та

моральне виховання, що визначалися традиційними нормами побуту, поведінки, життєвого устрою, релігійних уявлень, трудових звершень.

Другий (після селянської) за чисельним складом тип сім'ї були родини робітників. Становлення інституту сім'ї заробітчан, робітників, пізніше – пролетарів у XIX – початку XX ст. на Півдні України було досить тривалим процесом і мало, у порівнянні з іншими регіонами, свої особливості, відмінні форми, методи, засоби та прийоми виховного впливу на дітей.

Формування типу сімей заробітчан (найманців), які почали виникати на півдні впродовж другої половини XIX ст. мало свою специфіку. Причину появи явища заробітчанства історик радянського періоду М. Тезяков називає: утворення та розвиток нових промислових центрів на Півдні України. Насамперед, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Херсон [195, с. 35 – 36].

Поява такого нового типу – сім'ї робітників – на Півдні України пов'язана з окремими своєрідними умовами праці та утворенням родини найманців.

У післяреформені роки з'являється поняття вільнонайманої праці, що знайшло своє яскраве відображення у досліджуваному нами періоді внаслідок масового переселення сільськогосподарських найманих робітників, яке відоме в історії як «землеробський відхід». Унаслідок чого, за твердженням О. Касьяненка, «Сільськогосподарські робітники, що приходять у район промислового зернового господарства, належать до найбільш бідніших верств селянства. З робітників, що переселялися у Херсонську губернію, 7/10 ідуть пішки, не маючи коштів на купівлю залізничних квитків» [72, с. 24].

Проаналізувавши різні джерела описового характеру (стаття в газеті «Іскра», стаття І. Титаренка в «Херсонских губернских ведомостях»), в яких інформувалося про умови праці заробітчан, варто зауважити, що їм доводилося отримувати мізерну зарплатню, жити в жахливих умовах, залишати дітей на цілий день без уваги. Наймачі більше турбувалися не про якість їжі, а про те, щоб робітники якомога менше її з'їдали.

«Найпоширенішим був кандьор – суп із пшоном. Подавалися також затірка, мамалига, борщ, галушки, пшоняна, ячна або кукурудзяна каші, як правило, не заправлені жиром. Галушки готувалися із несіяного яєчного борошна, в котрому стирчали остюки. Заробітчани називали їх небритими. Тільки у святкові дні заробітчанам у незначній кількості на обід давали м'ясо і молоко» [72, с. 24].

У газеті «Искра» надруковане наступне повідомлення про умови життя наймитів, написане одним з очевидців: «Наем рабочих производится посуточно – от Троицы до Покровы, и на год. Мужчины получают 45-50 руб., женщины – 30 – 35 руб.» [34, с.2]. Це є свідомим визнанням меншовартості жінки у тогочасному суспільстві, проблемою її одвічної вдачі. «...Кормят рабочих безобразно – хлеб ржаной пополам с отрубями, о горячей пище и говорить невозможно. Это какая-то отвратительная мешанина. Трудно представить всю возмутительность господствующих здесь порядков: во время сбора винограда рабочим одевают намордники из редкой парусины, приделанные к деревянным планочкам, которые сделаны по выкату затылка и привязываются одна к другой веревочкой. Когда захочешь пить, подходишь к приказчику, тот развязывает завязки, а затем, когда рабочий напился, завязывает вновь. Управляющий Шмидт издевается над рабочими: перетянет ногойкой, даст пощечину за что ему вздумается. Наезжие рабочие не выдерживают строка и уходят, и заработанная плата пропадает, а если кто-либо из них попробует требовать расчета, ему грозят полицией» [34, с.2].

Окрім такого свавілля, що відбувалося у маєтку князя Трубецького (с. Козацьке Херсонської губернії), варто звернути увагу на одяг наймитів, який виготовлявся переважно із домотканого полотна, зважаючи на дешевизну виробництва. «Работники носили обычную крестьянскую обувь, – зазначалося на сторінках газети «Искра», – но часто, не имея ее, нанимались на летний сезон босиком. Женщины-работницы носили одежду и обувь осторожно, обувь надевали только в очень холодные дни, праздники» [34, с. 2].

Таке безправ'я та ганебні абсолютно непридатні для життя умови сільськогосподарських найманців спостерігалися на фоні інтенсивного розвитку товарного зернового господарства, яке вимагало широкого застосування техніки. Виникла нагальна потреба у створенні машинобудівних заводів, які приблизно в цей період починають з'являтися на промисловій мапі Півдня України в цей період. Навіть на найбільших виробничих об'єктах становище членів родини заробітчан було вкрай зубожілим. Заробітна плата – низька. Так, на тютюновій фабриці Лермана вона становила 8 – 9 крб. на місяць, а робочий день тривав 10 – 12 годин. «Тяжкою була праця на солепромислах. У Прогноях люди від світанку до присмерку працювали по коліно в ропі під палючим сонцем. Робітники вантажили сіль 16-пудовими тачками, одержуючи за день роботи 50 копійок» [72, с. 25]. Серед опрацьованих архівних джерел знаходимо і скарги робітників шкіряних заводів Параскева і Кодзака у м. Одесі. «Власники заводів змушують працювати протягом літа з чотирьох годин ранку і до 8 вечора, зимою з 6 ранку до 6 вечора. Ми не можемо працювати без вихідного, бо у всіх нас є сім'ї, до того ж небагаті, а повернутися до своїх господарств ми не маємо коштів» [258, арк. 84].]

У нових умовах товарно-грошових відносин, коли робочі руки стають товаром, працю можна продати і купити, коли руйнуються усталені традиційні форми взаємовідносин між представниками різних прошарків населення, виникає новий тип сім'ї, що своїми коренями походить з селянської родини, але за своєю суттю відмінний від неї.

Виникнення і розвиток робітничої сім'ї з властивими їй ладом і побутом тісно пов'язані з формуванням робітничого класу. Ми виділяємо два етапи у процесі її еволюції на Півдні України. Перший етап – 50 – 60 р. XIX ст., другий – 70 – 90 р. XIX ст. На першому з них члени сімей заробітчан та наймитів досить тісно були пов'язані з сільськогосподарським виробництвом. Свій незначний основний прибуток вони отримували завдяки праці на землі або на підприємствах, що обслуговували аграрний сектор.

Переважна частина наймитів проживала в сільській місцевості, передусім в економіях і хуторах. Єдине, що відрізняло сім'ї заробітчан від селянських у цей час – зміна поглядів на взаєностосунки в родині, статус її членів, передовсім молодого покоління. Поступово втрачаючи зв'язок із землеробством, безземельні селяни ставали основним джерелом формування передпролетаріату, джерелом наповнення промислових виробництв і товарного землеробства робочою силою. На початку відмежування сім'ї робітника від селянської ще досить важко говорити про утворення нового прошарку населення, адже, як зазначає І. Гуржій: «В ту пору, при крепостном праве, о выделении рабочего класса из общей массы крепостного, бесправного, черного сословия не могло быть и речи. Это был предпролетариат, в основной своей массе составленный из крепостных или феодально зависимых крестьян» [77, с. 35 – 36].

Особливістю формування сім'ї робітників Півдня України було те, що вона складалася не тільки з місцевого українського населення, а й єврейського, польського, російського, білоруського, молдавського. Причинами такого міжнаціонального зближення були важкі умови життя, спільна ненависть до поміщиків, а головне – швидке нівелювання традиційних поглядів на сім'ю у осіб цих етносів.

Досить складно дослідити особливості сімейного укладу заробітчан, зважаючи на недостатню етнографічну базу і на те, що найманці не жили довгий час на одному місці, а працювали посезонно в різних місцях.

Варто говорити про кілька видів такого найму: 1) коли чоловік ішов на заробітки, залишаючи свою дружину з дітьми вдома; 2) сім'я сезонних найманців жила неподалік місця роботи (у даному випадку вся родина була разом); 3) вся сім'я заробітчан переселялася в південний регіон, втрачаючи зв'язки зі своєю метрополією.

У сім'ях першого типу найму нівелюються окремі традиційні селянські цінності. На перший план виходить економічна функція. Роль батька в основному зводиться лише до забезпечення грошми. У зв'язку із довгою

відсутністю, пов'язаною із сезонними заробітками, він поступово починає втрачати місце голови у сім'ї. Цю функцію перебирає на себе жінка, яка, окрім виховання дітей, повинна турбуватися і про благоустрій родини, займаючись уже не тільки побутовими справами. У сім'ях 2 і 3 типу роль батька як головного зберігалася. Отримуючи близько 10 крб. (у випадку, якщо заплатить роботодавець), чоловік уже розподіляв ці гроші безпосередньо на родину, однак їх катастрофічно не вистачало.

Внесок жінки та дітей в матеріальне благополуччя сім'ї кардинально зростає. Діти заробітчан, – підмайстри, учні – були важливим джерелом поповнення фабрик і заводів. Дитячу працю використовували не тільки в сільському господарстві, на сезонних роботах, а й у промисловості. Так, у 1815 р. серед робітників дрібних вугільних шахт, які обслуговували ливарні заводи у Катеринославській губернії, 45% складали діти [77].

Жінки працювали як у сільському господарстві, так і на промисловості. Вони йшли на виробництво як не добровільно, то примусово. Жіноча праця широко використовувалася на підприємствах сукнової та полотняної промисловості, згодом – тютюнової та цукрової. Загальна частка жіночої праці складала у 40-х р. ХІХ ст. від 13 до 34,6% [77, с. 37]. Сім'ї заробітчан переважно жили в економія, бараках. У таких умовах діти часто хворіли. Неналежне харчування, життя упроголодь, недоступність для найманців медичної допомоги були причиною дуже високої смертності [114].

Такі родини були перехідною формою від селянської сім'ї до сім'ї робітників. При цьому вони втрачали специфічні ознаки, притаманні першій, а нових (властивих родині кадрового робітника) ще не набули. Цим і вище названим характеризуються сім'ї Півдня України та характер виховання дітей у них.

Сім'ї заробітчан переважно склалися з двох поколінь (батьки і неодружені діти). Дуже часто такі сім'ї були розірваними. Зважаючи на сезонний найм (перший тип таких родин), її члени довгий час перебували окремо один від одного. Кількість дітей, коливаючись у залежності від

способу життя таких сімей, місця роботи, умов праці, становила 2 – 4 [77, с. 370].

Другий етап еволюції робітничої сім'ї пов'язаний із встановленням капіталістичного способу виробництва, з утворенням постійних робітничих кадрів, що вже втратили зв'язок із сільським господарством, із залученням у промислове виробництво не тільки жінок та дітей, а робітничої родини в цілому. Цей етап характеризується відірваністю від землі з поступовим переселенням у промислові центри.

На початок ХХ ст. кількість кадрових робітників, зайнятих у промисловості збільшується [77, с. 366]. Робітничий клас перестав бути змінним елементом, як це було раніше, коли робота селян у містах була частиною сезонного промислу, тимчасовим підробітком. «Нынешний рабочий, – відзначалося в офіційному звіті Катеринославського губернатора за 1899 р., – в большинстве своем порвал связь с деревней. Потомственные рабочие имели уже свою фабричную генеалогию, и значительная часть их насчитывала третье поколение» [171, с. 23]. Історик О. Парасунько, вивчаючи дане питання, наводив такий приклад: «В 1903 г. на заводе Юза администрация решила принимать на работу вдов и детей рабочих, погибших на этом предприятии, поскольку большинство из них утратило всякую связь с местностью, откуда они пришли на завод, и потому отказывались возвратиться на родину даже на средства завода» [77, с. 368].

Специфікою нової робітничої сім'ї було те, що в своїй основі вона мала вже кваліфікованого кадрового робітника, що й диференціювала два етапи еволюції сім'ї робітників у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях на початку ХХ ст.

Значна частина кваліфікованих кадрових робітників почала зосереджуватися серед металістів, які поступово ставали основою робітничого класу. Так, у 1892 р. на Олександрівському і Кам'янському металургійних заводах постійні кадри склали 44%, а на Новоросійському – 50% [77, с. 368]. Значна частина кадрових робітників зосереджувалася і в

гірничодобувній промисловості. Так, у Бахмутському повіті Катеринославської губернії на 33 великих шахтах працювало 5150 чоловік, з яких 2067 склали постійні робітники [77, с. 368].

Процес творення постійних кадрів був притаманний і галузі сільського господарства. Наочністю цього є збільшення кількості робітників, які повторно прибували, аби найнятися на роботу на південні ринки праці. Так, із 46 тис. заробітчан, що шукали роботу у Херсонській губернії у 1904 р., наступного року з них прийшли 35 тис (78,4%) [77, с. 369].

Особливістю сім'ї кадрового робітника було те, що її члени вже були прив'язані до певного заводу чи фабрики, не шукаючи нової роботи кожного сезону, як це було характерно для першого етапу формування робітничої сім'ї – сім'ї заробітчан.

Щоправда, умови побуту були все такими ж поганими. Робітники дуже часто мешкали в непристосованих для життя приміщеннях, сирих і темних підвалах, де не було вікон. Про якісь комунальні вигоди дарма й згадувати. Російський дослідник формування робітничого класу Ф. Лось у праці «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба» (1955) зазначав, що за даними обстеження житлових умов на підприємствах Південно-Російського товариства кам'яновугільної промисловості 77,9% робітників мешкали у землянках і напівземлянках, 35,5% мали своє постійне місце для життя [103, с. 50].

У бараках, де жили робітники, не існувало гендерної диференціації. Одружені й неодружені, чоловіки та жінки оселялися разом. Досліджуючи умови проживання робітників і вивчаючи стан казарми і сімейних будинків, лікар І. Лященко писав: «У більшості квартир меблі, якими користувалися робітничі сім'ї, були надзвичайно непривабливими: дерев'яне ліжко з різним ганчір'ям, рідко залізне, а частіше нари, стіл, дві-три лавки, розвішані на стінах на гвіздках, а нерідко на вірьовці, протягнутій від однієї стіни до другої, робочі костюми, плита, на якій готується їжа, над плитою мокрі робочі костюми й онучі, розвішані для просушування; на плиті, мало не

поряд з їжею – мокрі постели або личаки; біля плити всяке господарське начиння, тут же стоїть вода, таз для умивання, під ліжком харчові припаси разом з брудною білизною, скриньки робітників та інше. Додайте до цього, що квартира з земляною долівкою, без стелі, з чорними від вугільного пилу і вогкими стінами, з маленькими вікнами, що ледве пропускають світло.

На нарах сплять робітники, що повернулися з роботи, по брудній долівці повзає малеча – ось вам картина умов, у яких живе робітник, виховуються діти» [212, с.100]. Одружені робітники, що жили у бараках сім'ями, відгороджувалися ситцевою занавіскою. Щоправда, іноді обходилося і без неї.

Краще житло мали кваліфіковані робітники, які або наймали більш-менш пристойне помешкання, або навіть споруджували власні будинки. Власники заводів дбали про своїх кадрових кваліфікованих робітників. Наприклад, «...на заводі Ельворти в Елисаветграді їм надавалися ділянки і кредити на будівництво будинків, була відкрита початкова школа для дітей робітничих і неділя для дорослих» [276, арк.11].

Робітник і на заводі, й вдома був повністю залежний від свого роботодавця: «Без дозволу начальства він не міг прийняти у себе чужого чоловіка» [276, арк.11].

Особливо нестерпні умови для життя сім'ї робітника були створені у містечку Юзівка Катеринославської губернії, де «...робітнику з сім'єю в 5 чоловік їсти обходилося при покупці на готівку – 20-25 руб. в місяць, жителі юзовських казарм і кают жили в летню жару на «дачі». В кімнатах стояла нестерпима духота і вонь, к численним паразитам додавалися ще і мухи. Робітничі і їх сім'ї жили просто на вулиці, поруч з дверима квартири ставили стіл, на якому їли і тримали продукти» [276, арк.18-26]. Узагалі, житлова проблема була однією з найхарактерніших для сімей робітників. Працівники металургійних заводів мешкали переважно в тісних, брудних і сирих землянках. Інженер А. Ауербах з даного приводу

зазначав: «У хорошего помещика скот помещался лучше, чем несчастные шахтеры, жившие в землянках. Землянки эти представляли из себя вырытые в земле ямы, покрытые двускатной земляной крышей» [5, с. 557]. Однак, і цих «отвратительных помещений бывало недостаточно, и зачастую на одних и тех же местах днем спала одна семья, а ночью другая» [5, с. 557]. Звичайно, такі умови життя і побуту негативно впливали на дітей, котрі не могли нормально вчити уроки, фізично розвиватися (їм на рівні з батьками необхідно було думати про те, як прогородуватися).

Нестача, а подекуди й відсутність взагалі лазень у степових районах була особливо відчутною. Важкодоступною була вода. Більше щастило тим робітникам, які жили поблизу річок.

Сім'я робітника залежала від зросту та криз у промисловості. Так, наприклад, знаходимо інформацію про зростання рівня безробіття серед робітників Одеських заводів, що призвело до звільнення багатьох із них: «В городе большая безработица. Особенно жутко приходится мастерам. На многих фабриках и заводах работы значительно уменьшены, а вместе с тем сокращается число рабочих. Завод товарищества Беллино-Фендерих принужден был уменьшить число рабочих с 700 на 300 человек» [127]. Надзвичайно складним ставало становище робітничої сім'ї після втрати годувальника. А це дуже часто траплялося, особливо в шахтах Катеринославської губернії. У таких випадках члени родини зверталися до «Товариства допомоги гірникам Півдня Росії». Так, селянка Т. Трунова просила надати матеріальну допомогу в зв'язку з загибеллю її 12-річного сина («Ночью сын мой убит в шахте до смерти. Я осталась безо всяких средств» [277, арк.14]. Подібних звернень було чимало, і всі переважно описового характеру щодо скрутного становища, в якому опинилися сім'ї робітників.

Раннє залучення дітей до праці не давало можливості їм розвинути свої розумові здібності. Замість того, щоб ходити до школи, вчити уроки, вони йшли в шахту, аби прогородувати себе і своїх сестер чи братів.

За підрахунками економістів навіть працівникам із сталою заробітною платнею не вдавалося повністю задовольнити свої потреби. Наприклад, шахтар, отримуючи 24 крб. на місяць, маючи 4 членів родини, лише на їжу та одяг повинен був витратити 30, 81 крб. [102, с. 70].

Зважаючи на недостатнє матеріальне забезпечення сім'ї, жінки та старші діти повинні були також іти на заводи чи фабрики, аби хоч якось покращити матеріальне становище сім'ї. Як уже зазначалося, у робітничих сім'ях роль батька-годувальника значно зменшується. Жінки й підлітки, виконуючи на рівні з чоловіками однакову роботу, отримували на 20-50% менше за них. Особливо складними були умови праці на цегляних заводах [77, с. 374]. Капіталісти нещадно експлуатували дитячу працю. Так, у 1899 р. на заводі сільськогосподарських машин у Херсоні працювало близько 100 дітей 12-річного віку [39, с. 2]. Жінки переважно були зайняті на підприємствах швейної, картонажної та тютюнової промисловості. Але й ті з них, які не працювали на виробництві, намагалися всіляко допомогти сім'ї, знаходячи підробіток. Вони брали додому шитво, рукоділля, прання, окремі тримали квартирантів і столовників.

Участь жінки у виробництві поруч з чоловіком сприяла тому, що між ними почали встановлюватися рівноправні товариські відносини, підвищувався її авторитет, вона ставала самостійнішою в окремих сімейних питаннях. Важливим фактором у цьому процесі був розвиток правових відносин: раніше, ніж у селянському побуті, проникнення у середовище робітників писаного (державного) закону та практики складання заповітів [96, с. 86 – 92]. Усе це суттєво вплинуло на характер сімейних відносин. Нові фінансово-економічні умови робітничої сім'ї, що значно відрізнялися від селянської, визначалися участю працездатних її членів у промисловому виробництві та накопиченні капіталу, внеском окремих із них до загального сімейного бюджету. Відсутність приватної власності, засобів виробництва, що складало основу протиріч та залежностей у селянській родині, – це те підґрунтя, на якому виникла робітнича сім'я з притаманними їй

рівноправними відносинами, що, безумовно, позначилося на виховному впливові на дітей.

Процес руйнування старих традиційних патріархальних сімейних відносин відбувався з залученням кожного члена сім'ї до суспільного виробництва. В результаті, роль батьків у процесі виховання дітей зводиться до мінімуму – діти стають самостійнішими. Серед причин цього явища: значна тривалість робочого дня не тільки батька, а й матері. Дітей зазвичай залишали на старших братів та сестер, нерідко на сусідів. Бабуся і дідусь в умовах робітничої сім'ї дуже рідко допомагали виховувати онуків, адже переважно знаходилися далеко від них, особливо, якщо брати до уваги сім'ю робітників у першому поколінні.

Навіть не зважаючи на різне матеріальне забезпечення робітників, зайнятих у сфері виробництва, їхній домашній сімейний устрій був досить одноманітним, специфіка окремих галузей промисловості лише залишала відбиток лише на окремих сторонах домашнього побуту. Дослідниця сімейного ладу робітничої сім'ї В. Крупенская зазначала: «Внутренний распорядок домашней жизни во многом зависел от условий заводской работы – продолжительности рабочего дня, чередования смен, воскресных и праздничных дней и т.п.» [96, с. 90]. Констатуємо, що в межах традицій та нових сімейних взаємовідносин, такий розпорядок дня та сімейний устрій носив стабільний характер, що позитивно впливало на виховання дітей. Не другорядну роль у цьому відіграла й наявність домашнього господарства, котре хоча й було додатковим тягарем для сім'ї, але окрім прибутку від вирощення сільськогосподарської продукції давало змогу залучати дітей до роботи, в той час як їх батьки працювали на заводі.

Безперечно, у робітничих сім'ях віддавалася перевага трудовому вихованню дітей. Тому першочерговим завданням батьків було розвивати дитину фізично, вчити її виконувати найрізноманітнішу роботу, аби вона якнайскоріше могла піти на завод, на шахту або допомагати матерям, що

брали роботу на дім, зокрема: прясти, шити, займатися рукоділлям. Хлопців 10 – 12 років відправляли на шахту погоничами коней.

До трудового виховання дітей активно залучалися і сусіди по казармі, бараку, квартирі. В окремих сім'ях, особливо у неповних, або в родинах, де батько отримував каліцтво на виробництві, діти, переважно підлітки, були єдиним джерелом наповнення бюджету [277, арк.13]. Традиційно матері навчали дочок вести домашнє господарство, варити їсти, шити.

Характерно, що на відміну від селянської, в робітничій сім'ї трудовому вихованню дітей приділялося менше часу. Причиною була батьківська надмірна зайнятість на роботі. Діти майже самостійно виконували інколи і непосильну для них роботу.

Релігійне виховання дітей серед пріоритетності напрямів опустилося щаблем нижче в порівнянні з селянською сім'єю. Зважаючи на перехідний етап від масової релігійності, коли церква відігравала провідну роль у житті людей, до певного відчуження від неї, відбувалося становлення робітничої сім'ї. Саме в цей час відбувається процес відлучення від церкви. Особливо чоловіки, які майже весь день були зайняті на роботі, навіть у неділю та святкові дні, працюючи позмінно, все рідше навідуються до церкви [100, с. 11].

На службах збиралися жінки старшого покоління разом з дітьми. Все частіше в середовищі робітничих сімей простежуються тенденції відходу від церковних постів. Дослідниця сімейного побуту В. Крупенская, вивчаючи питання ставлення робітників до церкви, зазначала: «Для рабочих-мужчин был характерен полный религиозный индифферентизм, что уживалось с традиционным укладом, поддерживаемом в основном женщинами. Среди передовых рабочих активно шел процесс отхода от церкви, особенно среди молодежи, вступившей в начале 20 века на революционный путь» [96, с. 91].

Саме за таких умов нового суспільного ладу і відбувалося формування релігійної свідомості дітей. З одного боку, їх матері ще ходили до церкви, продовжували свято вірити в Бога, батьки натомість виявили повну

байдужість до неї, постів дотримувалися рідко, а старші брати чи сестри взагалі, вступивши до окремого антимонархічного гуртка, зазвичай взагалі не вірили в Бога. Такий перехідний етап у вихованні дітей від цілковитої побожності до святотатства був надзвичайно характерний для Півдня України. Щоправда, такий злам у релігійному світосприйнятті був неоднаковий у всіх трьох губерніях. Так, у більшості південних районів Донбасу, Криворізького басейну, де концентрація робітничої молоді була вищою, де створювалися окремі гуртки, простежувався атеїстичний спосіб мислення, а для сільських же робітників, а тим більше іноземних колоністів, релігійне виховання продовжувало відігравати значну роль у вихованні дітей [96, с. 91].

Про зміну у ставленні до церкви молодого покоління писали і священнослужителі на початку ХХ ст. Так, отець І. Стрельбицький зауважував, що батьки відмовляються від релігійного характеру виховання дітей та молоді, надаючи їм більшої самостійності, «спешат окунуть их в омут общественной жизни со всеми прихотливыми ей развлечениями и забавами. Для детей устраиваются елки и театральные вечера» [124, с. 223]. Проаналізувавши різні джерела щодо ситуації укладання шлюбів у робітничих сім'ях, констатуємо той факт, що вони укладалися з дотриманням церковного обряду. Здебільшого це траплялося не тому, що молоді були релігійно свідомими, а через досить сильний авторитет релігійної традиції і закону. Траплялися і такі шлюби, які укладалися на віру. Важко простежити їх кількісні співвідношення, адже подібної статистики не існувало на той час. «Найчастіше до цієї форми шлюбного співіснування вдавалися, коли не могли або не хотіли отримати офіційної згоди від церкви на розлучення, бо це був досить тривалий і клопіткий процес» [96, с. 88].

В умовах багатонаціональності та різноконфесійності населення Півдня України все ще спостерігалася диференціація у релігійному вихованні дітей, але вже значно слабше, ніж у середовищі селянства. Це, на нашу думку, пов'язане зі спільною працею їхніх батьків на заводах, фабриках,

згуртованими виступами проти кабальних умов праці. Поступово провідна роль релігійного виховання змінюється маргінальною. Це в подальшому призведе до величезної кількості атеїстів серед населення, але вже у ХХ ст.

Цілком зрозуміло, що в кожній родині релігійному вихованню відводилася неоднакова роль: окремі батьки-робітники, продовжуючи традиції, дотримуючись постів, релігійних канонів і догм, свято вірили в Бога, виховуючи своїх дітей у такому ж дусі; інші під впливом нових тенденцій, пов'язаних переважно з революційними настроями, що відкидали все монархічне, у тому числі й провідну роль церкви у громадську житті, все менше часу приділяли вихованню у дітей покірного ставлення до всього божественного, незнайомого, за словами церкви, до творінь господніх [25, с. 155]. Таким чином, сім'ї робітників як новий тип родини ввібрали в себе як старі віяння часу – селянські традиційні знання, вірування, особливості побуту, так і нові – індустріальні.

Активний розвиток промисловості вимагав кваліфікованих робітників. Тому, на Півдні України спостерігається розширення мережі шкіл, ремісничих училищ. Були розроблені «Общий нормальный план промышленного образования» за ідеєю І. Вишнеградського, «Основные положения о промышленных училищах» 1888 р. (як державний документ діяв до 1917 р.). Учні мають змогу здобути освіту, реалізувати свої розумові здібності на практиці. Щоправда, нестача підручників та кваліфікованих учителів не задовольняв потреби підростаючого покоління, тому якість освіти все ще залишається на досить низькому рівні.

Особливості статусу робітничої сім'ї (передусім прагнення покращення матеріального становища, підвищення ролі матері у родині, трудове навантаження кожного її члена, капіталістичні відносини у суспільстві), визначили основні напрями виховного впливу на дітей у таких родинах, де на перший план виходить економічне, трансформується трудове і поступово деградує релігійне виховання.

Зародившись у другій половині XIX ст. переважно у промислових центрах Херсонської та Катеринославської губерній, поширившись на степові райони, сім'ї кадрних робітників як окремі суспільні інститути продовжували еволюціонувати і надалі, розвиваючи свої характерні особливості, а передусім – ставлення до дітей, їх виховання.

На порубіжжі XIX – XX ст.ст. на Півдні України виникає новий тип сім'ї – сім'я пролетарів, яка стала визначальною в суспільстві вже у XX ст. Утворення пролетарського класу пов'язане із завершенням промислового перевороту. У цей час капіталізм довів розвиток основних галузей до великої машинної індустрії, створив матеріальні умови для нового прошарку населення – промислового пролетаріату, дослідник формування якого О. Парасунько зазначав: «Новый класс – пролетариат, лишенный средств производства, был классом наемных формально свободных рабочих, вынужденных продавать свою рабочую силу капиталистам, классом не имеющего своего крова, не имеющего фактически никакой собственности, классом ничем не связанным и живущим изо дня в день» [77, с. 366]. Отже, формується новий клас, який стане визначальним у розрізі виховання дітей у пролетарських сім'ях у XX ст.

«Революційна налаштованість (про яку писав історик Є. Заславський у праці «Стачечные выступления на Украине» (1875)), підвищення загальної свідомості, антимонархічні настрої – відмінні риси звичайного робітника від перших пролетарів» [65, с.15]. На підставі вивчення праць вищеперерахованих істориків, ми дійшли висновку, що процес перетворення робітничої сім'ї в пролетарську був зумовлений багатьма чинниками, зокрема: кризою виробництва, зменшенням заробітної плати, погіршенням умов існування, проникненням у середовище робітників марксистської ідеології, організовані (а не стихійні – як раніше) виступи проти експлуататорів – страйки, участю молоді у революційних робітничих комітетах, відході від релігії, розповсюдженням атеїзму та ін.

Усі ці передумови тим чи тим чином впливали на сім'ю, визначали характер взаємовідносин між її членами, зумовлювали специфіку виховання дітей. Формування пролетарської родини, яка за своїм устроєм і побутом значно відрізнялася від селянської та заробітчанської, тісно пов'язане із робітничою (сім'ями кадрових працівників), яка майже повністю втратила зв'язки з селом. Нові риси пролетарської сім'ї найчіткіше простежуються у великих промислових центрах – Катеринославі, Одесі, Миколаєві та ін.

Мета виховання у родині пролетарів – формувати дитину-робітника, революційно-налаштовану особистість. Особливості розвитку сім'ї пролетарів безпосередньо пов'язані зі специфікою формування промислового населення з характерними етнічними та релігійними особливостями Півдня України. У середовищі пролетаріату, що виник разом із капіталізмом на ґрунті робітничих родин, поняття шлюб та сім'я були таким же звичним явищем, як і для селян, заробітчан і кадрових працівників. Але на відміну від них, пролетарі були повністю позбавлені засобів виробництва, а це, головним чином, відобразилося на шлюбно-сімейних стосунках. Так само, як і в сім'ях робітників, чоловік не був добувачем-постачальником, а відтак – єдиним власником і розпорядником майна. Як результат – відсутність власності унеможливлювала заповіти.

«Пролетарская семья, – зазначав один з її дослідників Ю. Семенов, – была ячейкой по воспроизводству рабочей силы, но не частной собственности» [173, с. 257]. Саме чисельне наповнення робітничого класу і лежало на плечах членів такої сім'ї. Простежуємо схожі риси з завданнями робітничої сім'ї, але пролетарі схиляються до виховання дітей у революційному дусі. Все більше підлітків та молоді наприкінці ХІХ ст. беруть участь в антимонархічно налаштованих гуртках [77, с. 460].

Окрім репродуктивної, чільне місце у пролетарській родині займала економічна функція батьків, але вона, порівняно із селянськими сім'ями, зводилася лише до того, що дітей годували та утримували доти, доки вони особисто спроможуться заробляти собі на хліб. «Как только дети

становились способны к труду, – писав Ю. Семенов, – их зависимость от отца исчезла» [173, с. 257].

Чоловік продовжує приносити дохід у сім'ю, однак його вага вже не така значуща. Це пов'язано з тим, що жінки перебирають на себе роль соціально важливої одиниці, вони поєднують у собі сімейні та професійні (материнські та батьківські) обов'язки. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. серед 425, 4 тис робітників 389 тис. склали чоловіки і 36,4 – жінки [138, с. 2]. Жінки працювали у легкій та харчовій промисловості, замість того, щоб виховувати дітей, створюючи затишну атмосферу в родині. Ф.Лось, вивчаючи питання частки дитячої праці у загальному обсязі виробництва та промисловості, наводив такі цифри: «На Украине подростки составили около 14,4% всех рабочих. Труд детей применялся не только в легкой и пищевой промышленности, но и на шахтах Донбасса, где в 1884 г. на 17 рудниках Донецкого бассейна работало 115 подростков в возрасте от 14 до 16 лет» [102, с. 85]. Статистика свідчить, що долучаючись до непосильної праці, діти були позбавлені дитинства, освіти, не зазнали впливу культурних надбань часу. Праця на виробництві відбирала весь вільний час, котрий міг би бути витрачений на здобутки та підвищення загального рівня знань.

Машинне виробництво посилювало використання дешевої пролетарської жіночої та дитячої праці не тільки у промисловості, а й в сільському господарстві. Незважаючи на діючий закон, що забороняв використовувати дитячу працю більше 8 годин, а також у нічний час, капіталісти змушували дітей працювати понад норму (12 годин на добу), та в нічні зміни» [77, с. 368]. Таким чином, жінки і діти, особливо молодь, склали значну частку у наповненні бюджету пролетарської сім'ї.

Аналізуючи праці дореволюційних та радянських істориків (Ю. Кір'янова, М. Персица), зауважимо, що основні відмінності в побуті робітничих та пролетарських сімей усе ж існували. Головна з них пов'язана з самою суттю поняття «пролетарій», з його революційною налаштованістю,

відсутністю будь-яких засобів виробництва. «Революционность пролетариата в конце XIX века имела непреходящий характер, – писав радянський історик Ю. Кір'янов, – хотя ее правление, формы были на отдельных этапах различны. В периоды возбуждения масс она проявлялась в открытых массовых действиях, захвативших миллионы рабочих, в другие периоды – прежде всего в революционных настроениях, которые распространились в среде пролетариата, в основном в семье» [87, с. 57]. У підростаючого покоління з самого малку формується та позиція, що характерна для їхніх батьків. Чимала кількість робітників-пролетарів, як уже зазначалося вище, належала до різних гуртків (переважно марксистських), привносячи у родину свої погляди, розповідаючи одне одному передові ідеї марксизму. На глибоке переконання Ю. Кір'янова, пролетарі мали вже значну політичну обізнаність, тому діти з часом стають політично грамотними, адже мають той чи той зразок поведінки у сім'ї та світоглядні переконання. Саме це, на думку автора, відрізняло їх від звичайних дітей кадрових робітників.

Для пролетаріату характерний «...другой строй жизни, другой строй семейных отношений, высший уровень потребностей, как материальных, так и духовных» [87, с. 55]. На формування чіткої громадянської позиції підростаючого покоління пролетарів впливало кілька факторів – об'єктивних та суб'єктивних, які або сприяли розвитку, або гальмували. Серед гальмівних чинників є вплив офіційної церкви, яка ще у 80-х роках закликала до покірності робітників своїм роботодавцям, а у 90-х роках уже була проти виступів та страйків [64]. Не варто забувати і про генеалогічне походження дітей-пролетарів – переважно з сільської родини, з характерними для неї покірністю, звичаями, забобонами тощо. Розхитували стабільність виховання чіткої громадянської революційної позиції у дітей і капіталісти, які будь-яким чином (легальним та незаконним) намагалися придушити вияви невдоволення робітників своїм становищем. Вирішальним чинником формування революційної моралі пролетарів була боротьба батьків за

революційні перетворення суспільства. Виховання колективізму, на думку Г.Плеханова, «...прямо пропорціонально стремленію к независимости, сознанию собственного достоинства, словом развитию индивидуальности» [141, с. 511]. Змалку у дітей з пролетарських родин зароджується почуття спільності з собі подібними. «... Дії батьків у життєвих ситуаціях були прикладом для їхніх дітей. Революційність настроїв, притаманних майже всім пролетаріям, впливали відповідним чином і на процес становлення світогляду підростаючого покоління, у свідомості якого страйки як форма протесту та невдоволення існуючим становищем були єдиним виходом із ситуації» [87, с.52]. Провідну роль у громадянському вихованні дітей відігравали, як правило, батьки. Але і колеги по роботі, загальна суспільна атмосфера формувала свідомість дітей, їх погляди на різні ситуації, що відбувалися у державі, зокрема і розповсюдження соціалістичних поглядів.

Дітям, що виховувалися у пролетарських сім'ях, уже не притаманні окремі моральні принципи, що були авторитетними для їхніх бабусь та дідусів, чий зв'язок із селом залишався на кривому рівні. Відходять на другий план правила поваги до старших: недотримання молоддю соціальної дистанції у спілкуванні («ти» замість «ви»). Такі поведінкові норми пролетарської сім'ї були абсолютно невластиві для селянської родини чи общини.

Релігійне виховання дітей у пролетарських родинах пройшло декілька етапів: від тотального впливу церкви на формування громадянина до повного атеїзму. Так, на першому етапі (до 1861 р.) про будь-які масові відходи від церкви не йшлося. На другому (1861 – 1895) свідомість багатьох робітників ще дуже тісно пов'язана із релігійністю, але вже в цей період з пролетарського середовища почали виділятися окремі робітники, які стають членами перших марксистських груп і гуртків. На третьому ж (1895 – 1917) атеїзм набуває вже широкого розповсюдження. Причиною цього, на думку історика радянського періоду М. Персица, було «усиление социальных

связей среди рабочих, утверждение и рост коллективистской психологии в противовес индивидуалистической психологии, поддерживаемой и питавшейся религиозными поучениями» [140, с. 84]. Ці три етапи, на наше переконання, були визначальними для утвердження атеїстичних настроїв у суспільстві. Однак, на початку ХХ ст. вплив церкви був ще надзвичайно великим. Ми вважаємо, що не варто говорити про глобальну кількість атеїстів навіть у середовищі революційно налаштованого промислового пролетаріату. Говорячи про особливості релігійного виховання у пролетарській родині, відзначаємо ті тенденції, що були характерні для існуючих суспільних настроїв. Поступово робітники «пролетарі» відходять від дотримання постів, майже не відвідують церкву. Подібні настрої, котрі згодом перетворяться на правило, вони почали приносити у сім'ю. Водночас, аналізуючи метричні книги, переконуємося, що пролетарі продовжували хрестити дітей [273, арк. 323]. Зменшення частки релігійного виховання у загальному виховному процесі дитини у пролетарській родині ми пояснюємо значним проникненням у середину сім'ї атеїстичних соціальних віянь чинної системи, що набували з кожним роком усе більших розмахів у середовищі робітників.

Дітям уже майже не розказували про Бога, Ісуса, згадували їх лише у тих випадках, коли не могли пояснити причину існування певних явищ чи процесів. Поступова втрата духовності стане причиною тих суспільних відносин, які були характерними для Радянського Союзу.

Релігійний напрям виховання змінюється розумовим, поступово відходячи на маргінал. Так, значну увагу батьки почали приділяти формуванню практичного мислення, пізнавальним закономірностям та досягненню певних процесів розумом. Перш за все, цьому сприяла науково-технічна революція, машинна індустрія. Для роботи на заводах і фабриках потрібні були кваліфіковані робітники.

Особливостями розумового виховання дітей-пролетарів було й те, що революційні демократи намагалися за допомогою освіти підвищити

політичну свідомість підростаючого покоління. Такі ліберальні діячі, відмовляючись від революційної боротьби, вважали просвітництво народу важливою передумовою соціальних перетворень у країні.

Саме шкільний вплив пропаганди на дітей робітників-пролетарів відрізняє їх від селянських дітей або дітей священнослужителів. Пролетарські діти мали змогу навчатися в реальних училищах, яких лишень в Одеському окрузі в 1876 р. нараховувалося 8 [77, с. 587]. Популяризація пролетарських ідей на робітничу молодь здійснювався і в професійних училищах (політехнічне та електромеханічне – в Одесі, сільськогосподарське – в Херсоні, Катеринославі, комерційне – в Одесі, морські – в Бердянську, Севастополі, Миколаєві, Херсоні, Керчі). У кінці XIX ст. рівень грамотності зріс серед дітей. Батьки, котрі самі у 80 – 90-х роках навчалися у недільних школах, відвідували безкоштовні народні бібліотеки, театральні вистави, концерти, організовані представниками різних політичних партій (прогресивними вченими, які вважали за необхідне розширити знання робітників про природу, медицину, знайомили із досягненнями науки і техніки; інтелігенція, яка використовувала такі збори як спосіб впливу на народні маси) [260]. Цілком чітко простежується закономірність: чим вище рівень інтелектуальної свідомості батьків, тим вищий розумовий розвиток їхніх дітей. Але все ж таки рівень доступу до знань для дітей пролетарів був незначним, тому ступінь їхніх знань обмежувався сімейним вихованням, освітою в початковій школі чи середніх професійних закладах.

Сім'я робітника-пролетаря, що зародилася на основі сім'ї звичайних працівників, неможливо проширку населення в останній чверті XIX ст. безпосередньо була пов'язана із виникненням поняття «пролетарій», мала свої характерні особливості, що передбачали свої характерні методи виховного впливу на дітей від аналогічних у селянській родині, сім'ях заробітчан (найманців) та робітників. Пролетарські сім'ї, не володіючи жодними засобами виробництва, цілком залежали від кон'юнктури промисловості, загального економічного розвитку країни, виробивши свою

винятковість та характерні відносини в середині родини, змогли вже у ХХ ст. стати провідною моделлю сім'ї в країні.

Таким чином, вивчаючи характер виховання дітей на різних етапах становлення робітничої (пролетарської) сім'ї, ми дійшли висновку, що вони мали свої як спільні, так і відмінні риси.

Так, на першому етапі еволюції робітничої родини сім'я заробітчан, члени якої передусім були зорієнтовані на сільськогосподарське виробництво, вступивши у сферу капіталістичних відносин, продавали свою працю як товар. Заробітчанство окремих членів або всієї родини зумовили диференціацію у сімейних відносинах, коли батько (або мати) вже не виховували дітей, тоді на певний період часу (на сезон) такі сім'ї ставали неповними.

Ми трактуємо сім'ї заробітчан перехідним етапом від селянської моделі сім'ї до моделі сім'ї робітників. Подальший капіталістичний розвиток суспільства сприяв розвитку робітничої сім'ї, яка вже була відірвана від села. Особливостями взаємовідносин між її членами стає те, що батько позбувається функції основного постачальника матеріальних благ. Жінки та діти активно долучаються до цього процесу. Зменшується майнова та особиста залежність жінок і дітей від голови сім'ї, зникає матеріальна та моральна нерівність між її членами.

В умовах Півдня України на зламі століть робітничі сім'ї мали свої диференціюючі особливості. Це відзначалося сільськогосподарським характером виробництва південних губерній, тому такі родини переважно концентрувалися у містах – Одесі, Миколаєві, Сімферополі, Катеринославі, Херсоні, Єлисаветграді та промислових районах Донбасу і Кривбасу. Дітей у таких сім'ях з раннього віку привчали до праці, спочатку вони допомагали у хатніх справах, а потім – доглядали за молодшими братами і сестрами. З 12 - річного віку підлітки були вже залучені до повноцінної роботи на заводах чи фабриках [277].

Кінцевою ланкою в еволюційному процесі робітничої родини у ХІХ ст. стали сім'ї пролетарів, що утворилися з нестатечної верстви селян, які подалися до міста. Стрижневою ознакою таких сімей є революційна налаштованість; формами боротьби – страйки, збори та страйки, боротьба за кращі умови праці та поліпшення побуту.

А. Ярошко у праці «Рабочий вопрос на юге: Его прошедшее, настоящее и будущее» (1894) доводить, що друга половина ХІХ ст. – період формування основоположних рис побуту робітничих і пролетарських мас в Україні. Робітничий клас стає творцем нових традицій у побуті, культурі, вихованні дітей, що стають магістральними у суспільстві ХХ ст., посунувши на узбіччя селянську родину, сім'ї інтелігенції, майже забувши про священнослужителів [243, с. 150].

Досить багато спільного між етапами становлення робітничої родини, власне сім'ї кадрових робітників та пролетарів. Щоправда, не варто їх ототожнювати. Незвичайність виховання дітей-пролетарів полягала в тому, що батьки душевний та духовно моральний рівні сім'ї насичували елементами соціального, революційного, ідеологічного. Ключові відмінності між ними вбачаємо у релігійному вихованні, адже роль церкви майже нівелювалася у процесі становлення дитини у робітничих сім'ях і плавно набув свого поширення атеїзм та зречення Бога у пролетарських родинах.

2.2. Особливості виховного впливу на дітей у родинах інтелігенції та духовенства

Родини української інтелігенції на Півдні України багато в чому визначали рівень розвитку суспільства, його національного становлення. Інтелігенції належить генеральна роль у всіх без винятку сферах життя, і від її стану, суспільного статусу та функціональних можливостей значною мірою залежить прогрес усього суспільства.

Слово «інтелігенція» у словнику іншомовних слів трактується як «соціальний прошарок, що складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею (наприклад, діячі науки і культури, інженери, вчителі, лікарі») [179, с. 287].

Виходячи із тлумачення того, що виховання дітей в сім'ї залежить від соціального стану батьків, то й сімейне виховання покладається на нього. Про це свідчать праці вітчизняних учених (Н. Шип, С. Шамара та ін.), присвячені вивченню проблем виховання дітей в родинях української інтелігенції.

Так, Н. Шип у праці «Інтелігенція на Україні (XIX)» (1991) звертає увагу на те, що у XIX ст. збільшилася кількість людей, зайнятих розумовою працею, що було пов'язано із зростанням ролі науки і культури в житті людини. В соціальній структурі суспільства ця група індивідів зайняла автономне становище, поступово склалася її соціальна психологія, виробилася професійна етика, йшов процес юридичного оформлення прав і обов'язків інтелігенції [223, с. 21-107]. Київський історик Г. Касьянов у книзі «Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет» (1993) аналізує проблеми діяльності інтелігенції в політичних партіях, національно-просвітницькому русі, зосереджуючи увагу на її участі у розробці ідеології національно-визвольного руху.

Південь України досліджуваного періоду був найрозвиненішим індустріальним районом. Про це доктор історичних наук Г. Касьянов так писав: «Капіталістичний розвиток півдня Росії ускладнював структуру інтелігенції, збільшував номенклатуру інтелектуальних професій, поглиблював спеціалізацію» [84, с. 32 – 33]. Переломним етапом у соціально-історичній генезі інтелігенції сучасний дослідник Ю. Войцеховський вважає XIX ст., зазначаючи, що «...головними рисами її розвитку в той час були: по-перше, інтенсивне кількісне зростання, по-друге, поступова зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу, по-третє, колосальне зростання її впливу в соціально-політичному житті, по-

четверте, остаточне оформлення інтелігенції в окрему специфічну верству» [27, с. 141].

Важливу роль у розвиткові культури й освіти Півдня України відіграла інтелігенція в 1848 – 1856 рр. Кардинальний вплив на становище освіти регіону здійснив попечитель Одеського навчального округу П. Демидов, використовуючи ефективні форми освітньої роботи. Значний внесок у розвиток педагогічної думки та освіти не тільки краю, а й всієї держави зробив М. Пирогов (1810-1881), будучи попечителем Одеського навчального округу з 1856 по 1859 рр. Саме йому належить ідея щодо реорганізації Рішельєвського ліцею в університет із трьома факультетами – історико-філологічним, фізико-математичним і медичним.

Рішельєвський ліцей стає осередком формування інтелігенції на півдні країни (з травня 1865 р. – Новоросійський університет). З ліцеєм пов'язана діяльність багатьох видатних представників науки і культури: І. Мечникова, І. Сеченова, Б. Ляпунова, М. Чеботарьова, В. Григор'єва, М. Умова, Є.Щепкіна, Ф. Нестеренка, С. Рубінштейна, М. Зелінського, Г. Гранфільєва, О. Ферсмана, Ю. Олеші, М. Врубеля, Л. Пастернака та ін. [13, с. 173 – 174].

Серед найвідоміших родин інтелігенції зазначаємо сім'ї Ф. Бруна, професора Рішельєвського ліцею, який був одружений з дочкою Ф.Де-Рібаса (у них було троє синів і дві дочки) [262, арк. 2]; Е.фон Штерна, професора Новоросійського університету, хранителя археологічного музею, котрий перебував у шлюбі з А.фон Ліленфельд, маючи дочку та двох синів [262, арк. 2]; А. Нерумана, завідувача ботанічним садом, одруженого з А.Є. Бланк, мав 5 дітей [263, арк. 33]; Т. Бруна, представника математичної науки, який побрався з Е.фон Дейерилс, мав 7 дітей [223, арк. 27] та ін.

Поповнення рядів інтелігенції відбувалося не тільки завдяки університету. Для низки вільних професій (акторів, журналістів, письменників) достатньо було домашньої чи середньої освіти або необхідних навичок і здібностей.

Друга половина XIX – початок XX ст.ст. – період фемінізації української інтелігенції. Зростання кількості освічених жінок було прогресивним явищем на той час. При цьому багато з них не мали вищої освіти, здобуваючи лише домашню чи середню, частина проходила спеціальну педагогічну підготовку в земських учительських школах або семінаріях. Жінкам було дозволено на правах вільних слухачок відвідувати лекції в університеті. Упродовж другої половини XIX ст. кількість людей, що займалася розумовою працею зростала. За підрахунками Н. Шип, вона становила 134352 чол., з них 58% працювали в місті, а 42% – в селі. Найчисельніший клас інтелігенції становили вчителі та вихователі – близько 50 тис. чол. [223, с. 54]. Складовою частиною даного прошарку населення була сільська інтелігенція. Особливу роль відігравала земська інтелігенція: вчителі, лікарі, статисти, агрономи. Про ступінь забезпеченості педагогічними кадрами південних губерній свідчить кількісне співвідношення вчителів та учнів: Херсонська губернія – 1:61, Таврійська губернія – 1:93, Катеринославська губернія – 1:103 [194, с.10, 11, 15-18, 108, 109]. Варто зауважити, що на півдні цей показник був вищим, ніж в інших губерніях України (1:100) та в цілому по країні (1:214). Це пояснюється наступними чинниками: значне зростання промислового виробництва у регіоні, відносно слабка кріпосницька залежність, розвиток індустріального суспільства та ін.

Для нашого наукового пошуку важливими є не стільки кількісні показники чисельності інтелігенції у даному регіоні (хоча і цей чинник відіграє значну роль в уявленні чіткої етносоціальної картини), скільки якісні виховні процеси, що відбувалися у середині сімей, котрі формувалися з представників «розумових» професій.

Родина інтелігенції, пройшовши певний процес еволюції на Півдні України, на початку XX ст. вже мала чіткі обриси. За різними історіографічними та джерельними даними серед репрезентантів освіченої верстви населення найпоширенішою була двопоколінна сім'я (включала

батьків і неодружених дітей) [126, с. 72]. Саме такий тип сімейства ми і взяли за основу нашого дослідження. На підставі її вивчення можна простежити специфіку родинного життя інтелігенції. До того ж характеристика кількісного складу, національної і соціальної структури двопоколінної сім'ї дає підстави для детермінування спільних і відмінних рис відносно з селянської чи робітничої.

Досить складно простежити чітку закономірність у кількості народжених дітей у сім'ях інтелігенції. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що в окремих сім'ях вона сягала 7 дітей [257, арк. 27], 5 [260, арк. 2], 2 [245, арк. 5]. На нашу думку, кількість народжених дітей не завжди залежала від її моделі, адже подекуди в селянських родинах народжувалося менше дітей, аніж в сім'ях інтелігентів. Різниця полягала у тому, що в останніх була набагато менша дитяча смертність [114], що ми пов'язуємо з кращими умовами побуту, медичною допомогою під час пологів (порівняно з аналогічною роботою бабок-повитух), різницею у раціоні харчування, наявністю прислуги чи няньок (не старших братів і сестер у нужденних селянських сім'ях).

При порівнянні з іншими регіонами, на півдні чисельність дітей у даних родинах була трохи вищою, ніж, скажімо, на Галичині, де вона складала 2 – 3 [8, с. 232]. Сім'ї, які склалися тільки з самої подружньої пари (шлюби), траплялися рідко. За твердженням А. Пономарьова, питома вага сімей без дітей на початку ХХ ст. становила в Україні тільки 7% [144, с. 155]. Такі подружжя брали на виховання дітей-сиріт чи дітей з незаможних родин. Внутрішня структура сімей інтелігенції варіювалася залежно від виду цієї інтелігенції, яка на Півдні України ХІХ ст. дещо відрізнялася від інших губерній країни.

Сім'ї інтелігенції Півдня України відрізнялися від селян і робітників способом своєї розумової діяльності, своїм укладом життям, ідеологією. Кінцевою метою виховання дітей у таких родинах було – виховати

інтелектуально розвинену особистість із чіткими уявленнями про світ, суспільство і т.п.

С. Павлюк вирізняє сільські та міські сім'ї інтелігенції [200, с. 210]. До сільських він відносить родини вчителів, лікарів, працівників різних рівнів місцевого самоврядування. До міських – сім'ї держслужбовців, науковців, дворян. Відповідно існувала диференціація залежно від типу даної родини у її структурі; окремих поглядів на виховання дітей, життєвого устрою, матеріальних статків тощо. Різними шляхами йшла міська та сільська інтелігенція у процесі свого формування. Відтак, сільську інтелігенцію поповнювали здебільшого люди, які закінчили міське училище, звичайну гімназію, духовну семінарію і не змогли вступити або закінчити університет з різних причин (урядові, бюрократичні перешкоди, студентські злидні). Не задовольнивши свої амбіції, такі студенти поверталися в село. Багато було й таких, котрі не здобувши жодної повної освіти, працювали в селах. На цьому наголошує сучасний дослідник прошарку інтелігенції в Україні С. Шамара [220, с. 8].

Сімей селянської інтелігенції було вкрай мало. За статистичними даними питома кількість учителів та лікарів, що проживали в селі становила 1% від загальної кількості населення Півдня України [194, с.10]. Гуманітарна сільська інтелігенція була досить специфічною, і, здебільшого, найосвіченішою, адже її представники здобули вищу (неповну вищу), передусім педагогічну та медичну освіту, були знайомі з принадами життя у місті, намагалися перенести найпрогресивніші ідеї у село. Але невідповідність теоретичних знань та практичного досвіду, політики держави, стосунків між владою і народом, економічних та культурних процесів найбільше були притаманні саме цій верстві населення. С. Шамара у дисертації «Сільська інтелігенція Наддніпрянської України др. пол. ХІХ – початку ХХ ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики» (2001) переконував, що «...професійне коло обов'язків (навчання, виховання, лікування, профілактика захворювань) і реалії життя формували у

гуманітаріїв думку про необхідність радикальної перебудови суспільства. Традиційний спосіб господарювання, на їхній погляд, уже не задовольняв соціальні запити людей. Більшість гуманітарної сільської інтелігенції щиро вірила у прогрес, інтелект. Можливість просвітити народ і т.п.» [220, с. 7].

Щоправда, мрії про світле майбутнє ставали все більш розмитими на тлі буденних реалій, з якими стикалися сім'ї сільської інтелігенції. Скрутне матеріальне становище часто було причиною проживання нарізно серед членів учительських сімей. Свій відбиток також накладала і система регулярних службових переведень педагогів, особливо у тих сім'ях, де разом вчителювали й чоловік, і дружина; вони жили у різних селах, бо досить часто сільські органи мали змогу забезпечувати тільки одного вчителя у селі. Разом мешкали ті родини, де лише один із її членів займався вчительською діяльністю (зазвичай – чоловік, дружина вела допоміжне господарство). Рідко ситуація була кардинально протилежною, коли дружини вчителювали, а їхні чоловіки займалися господарськими клопотами.

У родині вчителів дружина поповнювала сімейний бюджет майже рівносильно з чоловіком і вважалася його рівноправним партнером. Економічна самостійність давала їй підстави вимагати більше свободи у сімейних відносинах.

Загалом же, становище жінки в сім'ї інтелігенції та жінки-селянки значно відрізнялося. Здебільшого, навіть не дуже багата родина інтелігенції могла дозволити собі мати жіночу прислугу, яку підбирали або з числа місцевих мешканок, або через оголошення в газетах. Про це свідчать матеріали Херсонських та Таврійських губернських відомостей [35, 36, 37]. Унаслідок повного або часткового звільнення від хатніх і господарських робіт представниця освіченої верстви мала більше вільного часу на дозвілля і самоосвіту. У традиційній же селянській сім'ї, окрім усіх хатніх справ, жінка допомагала чоловікові із господарством (заготівля сіна, збір урожаю, копання картоплі і т.д.).

У таких сім'ях боротьба жінок за рівність з чоловіком у матеріальному та духовному плані мала значний суспільний резонанс. У зв'язку з тим, що фінансова незалежність досягалася тільки завдяки здобуттю фаху, на початок ХХ ст. значно зростає кількість жінок з дипломами про повну вищу освіту, що доводять списки випускників Новоросійського університету [13, с.15].

У сім'ях інтелігенції діти з раннього віку не знали поняття фізичної праці. Їхнім головним обов'язком вважалося сумлінне навчання. Саме розумовому вихованню дітей у родинах сільської інтелігенції відводилася провідна роль. Цьому сприяв належний рівень освіченості батьків-інтелігентів, їхнє захоплення просвітницькою літературою, знайомство з публікаціями фахівців на сторінках періодичних видань «Семья и школа» (1871—1888), «Учитель» (1875), «Семейные вечера» (1864 – 1870) і т.д.), що давали змогу батькам краще виконувати свою психологічну функцію у вихованні дітей, засвоювати засади та принципи сімейної педагогіки, піклуватися про фізичний розвиток дитини, розумітися на її фізіології та гігієні (журнали «Школьная гигиена», «Медицинский вестник» (1861 – 1886)). Вони долучалися до праць кращих педагогів та психологів, що вивчали окремі аспекти виховання дітей («Домашнее воспитание» (1863) О. Тодосєва, «За детей» (1875) А. Радецкого, «Из записок сельской учительницы» (1883) А. Штевен, «Основы воспитания с первых лет жизни и до полного окончания университета» (1885) М. Манасєіної). Маючи вагомий авторитет та статус у селі, вчителі та лікарі не могли навіть допустити, що їхня дитина погано навчається, а тим більше не вміє писати, тому й навчали дітей грамотності самотужки. Для дітей різного віку існували різні види розумових вправ та завдань, задля підвищення їхнього інтелектуального рівня. З даного приводу Є. Покровський писав: «Спокійні, інтелігентні діти демонструють більшу різноманітність в іграх і захоплення ними, ретельність, постійний прогрес і новизну операцій» [50, с. 169]. Пропонувати загадки розумового характеру було властиве українцям, особливо у вчительських родинах. Головоломки (мороки) були невід'ємною

частиною складного комплексу розумових вправ. Вони побутували не тільки на півдні, а й на інших територіях України. Значна кількість дітей із сімей інтелігенції, продовживши батьківську традицію, здобула академічну освіту. Майже у 90% випадках діти сільських лікарів навчалися у медичній галузі. За губерньськими статистичними даними спадкові лікарі були типовим і розповсюдженим явищем [114]. І в сім'ях лікарів дбали про належне розумове виховання дітей. Адже саме інтелектуали користувалася повагою серед односельчан. Сільські учителі та лікарі завжди мали гарну репутацію, нерідко саме ці люди були найосвіченішими, до них зверталися за порадою, їх ставили за взірець.

Характер відносин у кожній родині був по-своєму особливим. У сім'ях інтелігенції мали місце розумове, трудове, естетичне виховання. Закономірно, що існували такі сім'ї, в яких відношення до фізичної праці як до незамінної і обов'язкової складової виховного процесу, було усвідомлюваним та втілюваним у життя. Певний відбиток накладало і різне матеріальне становище. Особливо це стосується не досить заможних учительських сімей. Тому праця дітей використовувалася у господарстві, на городі; вони доглядали за дітьми і т.д. Однак, попри це беззаперечним є той факт, що коло господарських обов'язків дітей інтелігенції було набагато вужчим, аніж їх ровесників із селянських сімей.

Акцентуючи увагу на розумовому вихованні, не забуваючи про трудове, батьки-інтелігенти турбувалися й про естетичне збагачення своїх дітей. Маючи можливість знайомити їх з найважливішими надбаннями класичної літератури (передусім українських та російських письменників та поетів), батьки проектували сюжет твору, його колізії, дидактичну складову на реальні приклади життєвих перипетій. Серед різноманітних напрямів виховання – музична освіта, що включала в себе вивчення нотної грамоти, гру на музичних інструментах (передовсім, фортепіано), була чи не найпопулярнішою [213, с.78]. Завдяки доступу до музичних творів не лише

вітчизняних, а й світових класиків, діти відкривали для себе безліч можливостей, а найголовніше – плекали у собі почуття прекрасного.

Дещо відрізнялися погляди на виховання дітей у іншій категорії сільської інтелігенції – управлінців – представників адміністрації, суду, поліції, станової служби, юристів і т.д. Усі вони мали різні обов'язки, різний суспільний статус. Саме це, на думку С. Шамари, значною мірою формувало їхнє бачення своєї ролі у суспільстві: «Управлінська сільська інтелігенція (волосні старшини, судді і писарі, сільські старости і писарчуки, поліція, мирові посередники, земські діячі, агрономи, інженери, землеміри та ін. категорії службовців) посідала привілейований статус на рівні села і нерідко підкреслювала своє «панське становище» [220, с. 7]. Такий образ батьків у суспільстві (часте зловживання своїми службовими обов'язками, хабарництво, всюдозволеність) багато в чому впливала й на розвиток їхніх дітей. Адже у сім'ї службовців, голова якої дозволяє собі подібне, діти наслідують поведінку батьків. У таких родинах описані негативні якості ставали нормою поведінки, що передусім впливало на морально-етичне формування дитини. Розглядаючи реалії кінця XIX – початку XX ст. ст., бачимо, що серед провідних напрямів здійснення виховного впливу залишаються розумове, релігійне та економічне виховання. Зважаючи на переконливу роль церкви у житті суспільства та необхідність виконання службовцями своїх державних зобов'язань, можемо говорити про те, що виразники сільської управлінської інтелігенції відроджували релігійне виховання дітей у своїх сім'ях. Вважалося обов'язковим, аби сільські службовці відвідували церкву разом із дітьми щонеділі та у свята. Відповідним чином, діти з часом починають усвідомлювати як значення Бога та духовності у житті кожної людини, так і псевдо роль церкви у їхній ймовірній подальшій кар'єрі, що впливало з реалій XIX ст. Таким чином, у більшості випадків знайомства з Богом дітей відбувалося передусім у зв'язку з посадовими обов'язками їхніх батьків [25, с. 155].

Досить специфічним у таких родинах було національне виховання. Беручи до уваги статистичні дані та виходячи з досліджень С. Шамари, зокрема його праці «Сільська інтелігенція Наддніпрянської України др. пол. XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики» (2001), стверджуємо про переважну більшість українців серед представників державного апарату. Значна частина управлінської інтелігенції намагалася «приховати своє українське походження, і лише поширення національного проекту на село призвело до того, що чинники самоідентифікації трансформувалися у національну свідомість» [220, с. 7]. Так як члени управлінської інтелігенції соромилися свого походження, мови у такому ж дусі національної сліпоти виховували своїх дітей. Державною мовою на той час була російська, котра витісняє з щоденного вжитку українську. Діти здебільшого чують в сім'ї від батьків російську, самі ж нею і розмовляють [139, с. VIII]. Доречно припустити, що діти сільської управлінської інтелігенції користувалися аналогічними нормами поведінки, етикету, як і їхні батьки. Вони інколи відрізнялися від традиційних землеробських селянських уявлень про повагу, субординацію тощо.

Певні відмінності у сім'ї управлінської інтелігенції, сільських гуманітаріїв та лікарів, все ж таки пов'язані з тим, що вони не становили єдиної соціальної спільноти. Найчастіше члени таких родин не відчували корпоративної єдності. На відміну від селянства, інтелігенція більше піддавалася модернізації, соціальним змінам тощо. С. Шамара у дисертації довів, що управлінська сільська інтелігенція мала свої психологічні та етнокультурні особливості життя, зокрема і неповагу до рідної (української) мови [220, с. 9]. Їхній привілейований статус на рівні села, невисокий рівень виконання професійних обов'язків, некритичність соціальних уявлень, складність стосунків з іншими верствами населення, комплекси етнічної меншовартості, на нашу думку, найперше впливали на виховання дітей. Ми не ототожнюємо усі сім'ї сільської інтелігенції Півдня України кінця XIX –

початку ХХ ст.ст., адже вони диференціювалися як за соціально-економічним становищем, так і за особливостями виховного впливу на дітей.

Значно відрізнялися від родин сільської міської сім'ї інтелігенції. Найпоширенішими у південному регіоні була наукова інтелігенція – різна за своєю природою, статусом, економічною складовою та іншими соціальними ознаками група людей, одним з основних видів діяльності якої була наукова діяльність, спрямування на одержання та використання нових наукових знань. Історик А. Шевчук у роботі «Етапи формування наукової інтелігенції Півдня України на рубежі ХІХ – ХХ ст.» (2006) основним заняттям її називає фундаментальні дослідження на професійному чи аматорському рівні [222, с. 71]. Наукова міська інтелігенція південного краю України значно відрізнялася від відповідного прошарку населення, що мешкало на інших територіях країни, що зумовлювалося майже відсутністю у першій половині ХІХ ст. осередків вищої освіти, заселенням краю, значним розвитком капіталістичних відносин. Загалом же, середина і друга половина ХІХ ст. – період появи якісно нової міської інтелігенції, яка вирізнялася серед маси, адже суспільний розвиток набуває рис перехідного трансформаційного соціуму – від традиційного до індустріального. Дослідник питань формування інтелігенції А. Шевчук у праці «Етапи формування наукової інтелігенції Півдня України на рубежі ХІХ – ХХ ст.» (2006) визначає основні чотири джерела формування наукової інтелігенції Півдня України: «У Новоросійському університеті на початковому етапі його функціонування це відбувалося за рахунок викладачів Рішельєвського ліцею, а також завдяки запрошенню професорсько-викладацького складу з провідних вузів Російської імперії – Московського, Петербурзького, Казанського, Харківського та ін. Іншим джерелом поповнення класу інтелігенції було виховання власного наукового потенціалу на базі Новоросійського університету та Катеринославського вищого гірничого училища [222, с. 71]. Досить складно сказати, скільки було таких інтелігентів, а тим більше визначити чисельність родин, бо на той час жодної такої статистики не

велося і не існувало чітких критеріїв щодо розмежування цієї соціальної категорії. Зазвичай, до наукової інтелігенції відносять професорів університетів, вищих училищ, провідних діячів громадського та політичного життя, службовців. А. Шевчук до цієї категорії відносить ще й членів наукових товариств – людей тих професій, яким відповідає рівень здобутої вищої освіти. «За фахом це переважно працівники освіти, охорони здоров'я, інженери та технологи, юристи, хіміки, агрономи, географи, етнографи, чиновники, що на аматорському чи професійному рівні займалися наукою» [222, с. 72]. Такі люди об'єднувалися в спільноти за інтересами, входили до різних товариств та спілок. Найвідомішим на Півдні України у ХІХ – початку ХХ ст.ст. були Товариство природодослідників при Новоросійському університеті (1878), Катеринославське наукове товариство (1874), Кримське товариство природодослідників і любителів природи (1887), Миколаївське товариство любителів природи (1908) та ін.

Але і це ще не повний перелік інтелігенції, до якої входять не лише науковці й просвітяни, а й працівники бібліотек, музеїв, журналів, ботанічних садів, а також лікарі та інженери. Загалом же, за даними Всеросійського перепису населення у Херсонській губернії їх було 1143 [139, с. ІІІ], у Таврійській – 477 [138, с. ХVІ], у Катеринославській – 300 [137, с. ІV] чоловік.

Інформація про приватне життя та особливості виховання дітей у професорських сім'ях досить обмежена. Поодинокі дані щодо сімейного листування вчених та викладачів Новоросійського університету зі членами своїх родин наявні лише в архівних джерелах. Ще одним джерелом інформації про форми виховного впливу дорослих на дітей є сімейні щоденники. Серед подібних знаходимо записи О. Маркевича [248], І. Линниченка [247], О. Доброклонського [246] та інших. З цих щоденників чітко простежуються особливості взаємовідносин між членами родини професорів університету. Виховання дітей відповідало тогочасним уявленням про формування інтелігентної людини. Передусім, аналіз цих

щоденників доводить, що розумове виховання навіть підсвідомо тримало чільність серед інших напрямів виховного впливу. Як ні у жодній іншій моделі сім'ї, батьки, міські інтелігенти, були знайомі з провідними на той час досягненнями у світі наук, зокрема психології, педагогіки, прикладних дисциплін, що давало змогу науково підходити до виховання дітей. Крім того, чимало представників міських інтелігентів були тими науковцями які досліджували різні аспекти фізіології та морфології дитячого організму та входили в плеяду професорів Новоросійського університету [247]. Цілком логічно припустити, що окремі методи виховання (бесіда, переконання, навіювання) застосовувалися професорами у вихованні власних дітей. Загалом, діти науковців здобували гарну домашню підготовку, а вже потім продовжували навчатися у ліцеях та університеті [261]. Зазвичай, вони знали кілька іноземних мов, що було на той час дуже престижно, своєрідною нормою, «візитною карткою» освічених інтелігентних людей.

Не останню роль у розумовому та моральному становленні дітей міської інтелігенції відігравали няні, прислуга, покоївки, безпосередні викладачі і т.д. Незвичайною рисою інтелігентів був так званий «духовний месіанізм» [27, с. 142] – усвідомлення своєї ролі месії, поводиря народу, якому притаманний своєрідний кодекс соціальної поведінки, специфічний портрет духовно-етичних цінностей, пропаганда національно-визвольних ідей. Усі ці моральні якості майбутньої еліти впроваджувалися у сім'ї. На нашу думку, різнонаціональний склад викладачів Новоросійського університету (поляк А. Міцкевич, росіянин – Л. Толстой, євреї – С. Рубінштейн, О. Ферман, німці – Е. фон Штерн, Т. Брун та ін.) сприяв культурному зближенню, обміну ідей, витоки яких черпалися з родини, і були пов'язані з особливостями морального та національного виховання інтелігентної молоді.

Історик Ю. Войцеховський у праці «Українська інтелігенція XIX–XX століть. Її формування та діяльність на Півдні України» (2001) визначає, що характерною особливістю інтелігенції даного періоду була її опозиційність до «самодержавства з його централістично-шовіністичною політикою.

Інтелігенція завжди була пов'язана з формуванням національної свідомості» [27, с. 142]. Змалку у дітей формувалася чітка суспільна позиція, якої дотримувалися їхні батьки.

Специфічним було питання мовного виховання дітей у сім'ях південноукраїнської інтелігенції, яка формувалася в сільськогосподарському і водночас промисловому регіоні, що значно відрізняло її від представників західної чи північної інтелігенції. Мовою спілкування в родині була російська, як провідна серед міських жителів південного краю. Ба більше – нею думали та викладали в університеті батьки. Подібний мовний смак регіону був характерний лише Півдня та Сходу України.

Вивчаючи епістолярну спадщину професорів Новоросійського університету, зокрема О. Маркевича [248], І. Линниченка [247], О. Доброклонського [246], ми дійшли висновку, що батьки не залучали дітей до активної трудової діяльності, адже у цьому не було потреби. Діти не розцінювалися батьками як джерело доходу або додаткові робочі руки, як, скажімо, у селянських чи робітничих сім'ях. Родина, успішно реалізуючи свою економічну функцію, не розраховувала на дитячу працю. Мало того, всю побутову роботу виконувала прислуга й покоївки.

У родинях міської інтелігенції основна увага зосереджувалася не на трудовому, а розумовому вихованні. За спогадами окремих учених Новоросійського університету (зокрема, І. Линниченка) про своє дитинство, визначаємо основні засоби виховного впливу на дітей: слово батьків як наукове, аргументоване, нетривіальне, так і художнє, поетичне, образне. Саме сім'я, її інтелігентне наповнення сприяли формуванню у дитини пошани до книги як основного джерела отримання інформації. Так, «... І. Линниченко народився у родині професора кафедри всесвітньої літератури Київського університету Св. Володимира. Його дідом був професор Київської духовної академії богослов І. Скворцов. У родині міцно трималися традиції пошанування книги. І. Скворцов у 1850-х роках упорядковував та досліджував бібліотеку Софії Київської. Його батько у 1840-х роках розпочав

свою кар'єру помічником бібліотекаря. Вже на початку ХХ століття І. Линниченко згадував, що його власна бібліотека бере початок від зібрань батька і діда» [247, арк. 27].

Професор цього ж університету Е. фон Штерн, який разом із дружиною виховували дочку Беніту та синів Віктора і Аріста, мав доступ до провідних наукових журналів того часу («Семья и школа», «Семейные вечера»). Як хранитель археологічного музею він мав пропускати крізь призму свої свідомості різноманітні твори античності (передовсім міфи), зразки німецької класичної філософії (І. Кант) та літератури (Й.В. Гете, Ф. Шіллер та ін.), до котрих згодом долучалися і його діти [262, арк. 19]. Така можливість проникнення в шедеври світової культури та літератури, на наш погляд, сприяла кращому розумовому розвитку дітей професорсько-викладацького складу, знайомила їх з життям, уявленнями давніх народів, формувала читацькі смаки елітарної літератури.

Розглядаючи форми виховного впливу на дітей у сім'ї інтелігенції, зауважимо, що найпоширенішою з них була гра та відвідування театру. Так, окрім прихильників і поціновувачів культурних занять від естетичної краси для дітей, знаходилося чимало противників такого способу проведення часу. Один з них – херсонський священик І. Стефанович на сторінках Єпархіальних відомостей писав: «Дети, точно взрослые посещают театры, концерты, продолжающие далеко за полночь, для детей устраиваются елки и танцевальные вечера. Полезно ли это для детских организмов, когда и взрослому человеку просидеть ночь вредно?» [25, с.170]. Такий спосіб дозвілля, як на нас, не тільки позитивно впливав на емоційний стан дітей, а й моделюючи певні типові ситуації, навчав приймати оптимальні рішення, впливати на почуття, домагатися свого. Розуміли це і в ХІХ ст. учені, викладачі, освітяни, які разом зі своїми дітьми відвідували різноманітні вистави. Один із провідних засобів виховання дітей досліджуваного періоду була релігія. Кожні батьки, незважаючи на те селяни вони чи міщани, прагнули виховати дітей духовно чистими та багатими. Молитва та

батьківське слово – найдієвіші засоби впливу на дітей. На цьому наголошували сучасники. Зокрема, І. Стефанович зазначав, що «Родителям нужно позаботиться, чтобы влияние их на детей было действенным, чтобы слово родительское было для них законом, преступать границы которого они не должны» [124, с. 223].

Вважалось беззаперечно сильним слово батька у родинах міських інтелігентів. Його повчання, поради, подекуди заборони сприймалися дітьми як єдино правильні. До них завжди прислухалися. Епістоляріна спадщина окремих діячів культури та викладачів університету вказує на це [245, арк. 2].

Присутність у сім'ї покоївки чи няньки, котрі доглядали за дітьми, інколи навіть надмірно піклувалися про них, відрзняє сім'ю інтелігенції від усіх інших типів сімей. Зокрема, І. Линниченко з теплотою згадував про добре ставлення з боку його домашнього вчителя музики – чеха Галами. Можливо, саме під впливом цих дитячих вражень у І. Линниченка сформувалось підкреслено добре ставлення до чехів. Переймався він також стереотипами щодо польського національного характеру та історії, що панували в Києві ще за його юнацьких років. Уже на схилі життя професор, згадуючи про роки свого навчання у І-й Київській гімназії, зазначав, що гарячі дискусії “кто выше – Глинка или Моңюшка, “Жизнь за царя” или “Галька”, разделили нас – учеников русских и поляков – на 2 враждующих лагеря, и споры окончились даже побоищем антагонистов” [101, с. 23].

Сучасний дослідник О. Кравець серед головних умов ефективного виховання дітей у сім'ї називає знання батьками ціннісної основи виховання дітей, усвідомлене створення сім'ї та моральної готовності батьків до виховання дітей, розуміння того, що для виховання дітей необхідні знання з психології, народної педагогіки та ін.[93, с.117].

На нашу думку, саме у сім'ї міської інтелігенції містився увесь цей комплекс провідних умов ефективності виховного впливу на дітей. Адже освічені викладачі, як ніхто інший знали дитячі потреби, фізіологію, особливості психічного розвитку, їм були доступні як методичні

напрацювання сучасників, так і класичні твори вітчизняних та зарубіжних педагогів.

Ще однією відмінною рисою родин міської інтелігенції є свідоме і зріле бажання створення сім'ї, в котрій елітне батьківство об'єднані спільними інтересами, морально готове до появи дитини, котра є вельми жаданою і бажаною.

Регіональність як фактор впливу на формування дитячої особистості у сім'ях інтелігенції Півдня України є містилицем, до складу якого входить принцип етнізації, що полягає у забезпеченні можливості всім дітям навчатися рідною мовою, виховувати в них національну ідентичність та гідність. Серед сімей інтелігенції Півдня України XIX – початку XX ст. ст. виокремлюємо українців, росіян, німців, поляків, євреїв, але всі вони, як показують наші дослідження, зберегли своє національне самовизначення завдяки вихованню у сім'ї.

На наше глибоке переконання, саме у родині міської інтелігенції були надзвичайні можливості реалізувати принцип культуровідповідності у сімейному вихованні, адже батьки органічно поєднували виховання своїх дітей з історією народу, його культурними традиціями. Діти інтелігентів відвідували музеї, бібліотеки, театри, концерти, вбираючи в себе найкращі зразки культурних надбань свого народу.

У результаті аналізу джерельної бази, перш за все, матеріалів архівних установ міст Херсона та Одеси, стверджуємо, що виховання дітей міської та сільської інтелігенції різнилося за своїм контентом. Це демонструє напрям трудового виховання (у сільських інтелігентів воно практично не відрізнялося від селян), естетичного (мешканці міст мали змогу чуттєво сприймати найкращі зразки «чистого мистецтва» відвідувати музеї, галереї, музичні зали, різноманітні концерти, театри і т.д.), громадянського (Одеса – центр політичних рухів та мультипартійності Півдня України XIX ст.: провідні її громадські діячі та лідери визначали ідеологічну діяльність, боротьбу і т.д.), розумового (діти науковців продовжувала справу своїх

батьків. Якщо декотрим з них і не вдавалося перевершити їх, то все одно, вони несли славу гідного продовжувача роду, ерудованої, досвіченої і прогресивної людини.

На наш погляд, родина міської інтелігенції як структура займає чільне місце серед інших типів сімей, що характеризувалися якістю виховання (засоби, методи, прийоми і напрями). Єдиним напрямом виховання, котрий залишився осторонь, порівняно з іншими, було трудове. Це пояснюємо тим, що інтелігенти привчали дітей заробляти на життя розумом, а не фізичною працею, та найголовніше поняття високої генетичної кривності унеможливило роботу на фабриці, шахті, заводі та землі.

Проаналізувавши специфіку виховання дітей у сім'ях як сільської, так і міської інтелігенції Півдня України XIX – початку XX ст.ст., зауважимо, що даний тип родини суттєво відрізняється за змістом, засобами, методами та прийомами виховання від аналогічних з інших губерній країни, а також від селянської, робітничої та сімей духовенства.

Родина української інтелігенції за рівнем розвитку дітей знаходилася на одному з вищих шаблів суспільних відносин, посідала, на наше тверде переконання, провідне місце серед усіх типів родин у XIX – початку XX ст.ст. Родини як сільської, так і міської інтелігенції відіграли значну роль у культурному та інтелектуальному становленні українського суспільства.

Ще одним з найпоширеніших типів сімей Півдня України на зламі століть були родини духовенства.

Певні відомості про життя священнослужителів знаходимо серед основного змісту творів авторів XIX ст., що вивчали історію окремих монастирів та церков південної України. Вони дотримувалися традиційної гіпотези стосовно однозначної позитивної ролі Російського самодержавства в розвитку православ'я в південному краї.

Про сім'ю, голова якої служив Господу, говоримо лише починаючи з першої чверті XIX ст., адже саме у цей час у зв'язку з політикою держави (дії керівництва країни щодо стратегічної ролі нововідвойованого краю,

переселення на ці землі іммігрантів не тільки з внутрішніх губерній, а й іноземних колоністів, використання церковної мережі, церковної ієрархії, священників як інструмент впливу на прихожан, місіонерської ролі церкви у наверненні до православної релігії старообрядців, сектантів, молоканів, окремих іноземних колоністів тощо) починає виникати чимала кількість монастирів, церков, храмів. Як наслідок – з'являються і священнослужителі, кількість яких протягом ХІХ ст. істотно зростає. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. у Херсонській губернії проживало 4606 осіб духовного чину, з яких одружених було: чол. – 3808, ж. – 4194, вдових: чол. – 220, ж. – 487, розведених: чол. – 2, жін. – 2 [139, с. 84 – 85].

Особливістю життя південноукраїнських священників була їх постійна ротація, яка мала на меті, як стверджує І. Лиман, «глибинну інтеграцію церкви півдня в імперську церкву» [100, с. 10]. У цьому полягає складність дослідження виховання дітей у сім'ях священників, більшість яких постійно переселялася з однієї єпархії до іншої разом з своїми дружинами та дітьми. Певна стабільність ситуації відзначається священників сільських церков, що не мали повітового чи губерньського значення. Так як Південь України – центр схрещення різних релігій та конфесій, то знаходимо на території краю серед колонізаторів римо- і греко-католиків, лютеранів, євангелістів, євреїв, які сповідували юдаїзм, незначну кількість мусульман, вірмен-грегоріанів та караїмів.

У ситуації такої гетерогенності православним священнослужителям (православних було 80,15 % – [139, с. VIII]) доводилося, виконуючи настанови та укази церковної верхівки, проводячи місіонерську діяльність, навертаючи до православ'я іншівірців, (представники різних течій євангельських християн: п'ятдесятників, баптистів, адвентистів, штундистів тощо), виховувати своїх дітей.

Укладання шлюбів між представниками духовенства та звичайних мирян на кінець ХІХ ст. відбувалося за обопільною згодою та почуттям, без участі волі батьків. На цьому наголошував архієпископ Херсонський та Одеський

святитель Дмитрій: «Ныне все предоставляется собственному сердцу» [154, с. 1045]. Зважаючи на мізерну статистику щодо кількості розлучень серед духовенства (зокрема – ПВПН 1897 р.), наречена і наречений свідомо й обдуманно брали шлюб, дуже серйозно і відповідально ставилися до вінчання, «смотрели на супружеский союз как на подвиг самоотречения во имя Боже. Бывали неудовольствия иногда, но, почитая брачный союз, молодожены были счастливы» [154, с. 1045]. Загалом, вивчення агіографічних жанрів творів різних священнослужителів, що населяли Південь України у ХІХ – на початку ХХ ст.ст., показало, що шлюби на початку ХІХ століття були міцнішими, ніж на початку ХХ ст. Це пояснюється впливом суспільних настроїв, певних маргінальних елементів на сім'ї духовенства, самостійних поглядів на життя і шлюб як щось невідворотне, єдиноможливе.

Розмірковуючи над філософським питанням щастя у родинах церковнослужителів, священник Одеського Михайлівського монастиря О. Ремезов зазначав: «Семейная жизнь всегда ли доставляет людям одно только счастье? Только при некоторых исключительных обстоятельствах семейная жизнь всегда может доставить человеку более спокойное и удобное существование. Но не всегда видно это отрадное явление в жизни. В одно время диакон считает свою семейную жизнь необходимым условием счастья. В другое время может явиться разочарование и счастье исчезает» [180, с. 8].

Мета шлюбу, який укладали між собою священнослужитель і мирянка, полягала у тому, що перед ними відкривалася можливість духовного удосконалення через позитивний взаємовплив чоловіка та дружини. Саме тому, за твердженням О. Ремезова, християнська церква вказує на те, що життя у шлюбі – це свого роду одвічний хрест, котрий повинна нести кожна людина; народження та виховання дітей у християнському дусі. Шлюб має бути вічним, адже тільки за такої умови батьки зможуть піклуватися про своїх дітей, дати їм освіту, виховати відповідно до релігійної моралі.

Розірвати його – означає неспроможність виконати головну місію свого життя: виростити і виховати дітей.

Найкращим шлюбним союзом є той, у якому чоловік та дружина не тільки тілами, а й душею зливаються одне з одним, коли стають схожими, як брат і сестра. Такі подружжя переважно нерозривні. Спрацьовує принцип лебединої вірності. «Все это можно нередко видеть, особенно в супружествах священников, – писав о. Никанор, – где и натуры супругов чище, цельнее, целомудреннее, где и нужда супругов беречь друг друга гораздо ошутимее и настойчивее, чем в других кругах» [79, с. 85]. Це пояснюємо і тим, що священику церква не дасть можливості одружитися вдруге, досить рідко жінка знаходила собі іншого чоловіка. Тому до вибору супутника життя підходили досить виважено та відповідально, будуючи свої стосунки на любові, взаємоповазі, довірі та чесності. Ось чому, ховаючи чоловіка або дружину, вдова чи вдівець хоронили своє щастя, а у переважній більшості випадків і своє життя. Така любов, подружня вірність у подальшому переходить на дітей. Діти стають головними об'єктами виховного впливу батьків. Їм віддається весь сон, турботи, які для батька і матері стають не тягарем невимовним, здавалось би недосяжною насолодою, а радістю, справжнім сімейним батьківським щастям.

Сім'ї духовенства виникали на основі християнської моралі, що передбачала рівність між усіма її членами. Головне завдання християнського віровчення – зберігати святість домашнього вогнища. Створення кожної родини духовенства відбувалося за «Божим принципом», який нівелював нерівність між чоловіком та дружиною. Церква дивиться на такий шлюб, як на «учреждение священное» [25, с. 164]. Вона контролює, аби ця святість не порушувалася аморальною поведінкою інших представників тогочасного суспільства, адже можна було «только открыть глаза, чтобы присутствовать на каком-либо постыдном действии» [25, с. 164].

Одна з догм християнської церкви полягає у тому, що навіть смерть може подолати любов. Пізнання починається з любові. Єдність віри і духу та вічна любов – головні складові сім'ї духовенства.

Звичайно, служителі церкви не були ізольовані від усіх тих спокус, які їх оточували. Допомогали священикам не збитися з праведного шляху не тільки віра в Бога, а й супутниці життя – їхні дружини. Так, один із Одеських протоієреїв Н. Соколов, згадуючи свої молоді роки, писав: «В жизни священника, а особенно молодого, неопытного, увлекающегося, неизбежны искушения, как у всякого человека. Я имел спутницу жизни, которая оберегала меня от искушений. Она сразу удалила меня от искушений корысти, на которую вынуждает нашего брата нужда» [244, с. 641]. Дуже часто саме дружини священиків були берегинями домашнього вогнища, зважаючи на специфіку роботи чоловіка, адже той завжди посідав чільне місце серед населення, особливо невеликих населених пунктів маючи величезну кількість справ. Жінки допомагали чоловікам готуватися до служби. Як стверджують самі священнослужителі, саме завдяки турботливості дружини «.. дома всегда было то, что нужно для спокойствия» [244, с. 641]. Звичайно, кожна сім'я індивідуальна, але священство, відповідний статус та масштаби впливу чоловіка у суспільстві сприяли виробленню тих позитивних рис у дружини, які б гармонійно доповнювали духівника й допомагали йому бути впевненим у дружині у всіх її проявах.

Говорячи про роль дружини у житті протоієрея Н. Соколова, ключар Одеського та Херсонського кафедрального собору Г. Селецький зазначав: «Большинство без сомнения знает, как дорога для священника в его труженической жизни добрая помощница. Супруга Н. Соколова была для него не только доброю помощницею в жизни, но и видимым ангелом-хранителем его. Приняв на себя все по дому, она избавляла от многочисленных житейских мелочей, охраняла его домашний покой и таким образом давала ему возможность всецело посвящать свои силы службе и предаваться своим любимым занятиям дома» [244, с. 658 – 659].

Дружини священників завжди брали активну участь у вихованні дітей, адже, зважаючи на зайнятість чоловіка, всі домашні клопоти, а головне – догляд за дітьми та їх виховання – були покладені на них. Про це свідчать і спогади очевидців [244], роль дружини священнослужителів важко переоцінити, адже дбала не тільки про дітей, а й про священника. На дружині (а згодом – матері) лежить обов'язок допомогти дитині пізнати Бога, як результат – полюбити його і ближнього свого. Мати – жінка священника, – дбаючи про сімейне вогнище, пояснювала дітям на власному прикладі, що радість не в речах, які нас оточують, а в глибині душі, будучи єдиною в думках і пориваннях з головою родини – чоловіком. «Женщине, воспитавшей свое сердце в любви к детям, принадлежит, – на думку О. Палімсестова, – открытие и поддержание благотворительных учреждений, которые можно назвать украшением современного христианского мира. Таким образом, женщина не только должна помогать мужу, но и принимать активное участие в благотворительности» [73, с. 100].

Беззаперечним лідером та духовним поводитирем сім'ї духовенства був чоловік. Навіть не зважаючи на особливості характеру, специфіку роботи, його слово мало беззаперечний вплив на всіх членів родини. «Вы всегда были в семействе великою силою, – говорив про свого тестя священника протоієрей М. Чемен. – Скромна по виду эта сила, но привлекательна она и властна по влиянию. Это сила светлого ума, сила многостороннего опыта жизни, сила нежного сердца и сила высокой честности» [244, с.657]. Під впливом такої святої сили виховувалися діти, засвоюючи важливі уроки життя. Незважаючи навіть на професійну зайнятість, батьки-священнослужителі намагалися приділяти достатньо уваги своїм дітям, виховуючи у них шляхетну душу, доброго християнина. Здебільшого батькові відводилася роль познайомити дітей з певними ремеслами, виховуючи у такий спосіб любов до праці, а також необхідні фахові уміння і навички, що, беззаперечно, б стали в нагоді у подальшому житті. На цьому аспектові зосереджував увагу і протоієрей Н. Соколов. Про це писав

М.Чемен: «Как часто говорили вы детям и внукам о пользе знания какого либо ремесла для честной, свободной и независимой жизни» [244, с. 657]. Здебільшого батько вирішував майбутнє своїх дітей, орієнтуючи їх у напрямі навчання. Цим пояснюється чимала кількість спадкових священників. За життєписами та певними біографічними відомостями про священників, 80% дітей чоловічої статі продовжували лінію батька та пов'язували свою долю із служінням Богу. Звичайно, мати мала право голосу у питанні вибору професії дитини. Траплялися і такі випадки, коли діти не дослуховувалися ані батька, ані матері, самостійно визначали свою подальшу долю. Так, сам майбутній архієпископ Никанор не дослухався до слів батька, який, почувши, що син хоче постригтися у ченці, категорично заборонив йому це робити – («Что? Никогда этого не будет» [31, с. 27]). Скільки б його батько не переконував відмовитися від цієї думки, Никанор «Слушая эти слова, склонив голову, безмолвствуя» [31, с. 27] все ж настояв на своєму. Лише після смерті батька, зрештою, отримавши материнське благословення, йому вдалося здійснити свою мрію, постригшись у ченці. Звичайно, кожна родина духовенства мала свій характер, але в цілому, роль батька в сім'ї залишалася авторитарною та беззаперечною.

У кожній православній родині богобоязливість була однією з головних рис релігійного виховання. Тим більше вона виявлялася у сім'ї духовенства. Для батька-священника з колиски необхідно було вчити дитину покірності перед Господом: «..в этом мире тщеславия, так необходим страх Божий и чистая любовь среди грязи» [25, с. 162]. Батько і мати дитини завжди мають керуватися голосом небесного вчителя у процесі виховання своєї дитини. Саме це мала на увазі Л. Логіновська-Сіяльская, дочка протоієрея Н.Соколова, згадуючи свої дитячі роки та говорячи про особливості релігійного виховання у родині духовенства. Звертаючись до батька, Л.Логіновська-Сіяльская, писала: «По Евангелию вы сами жили и нас учили жить» [244, с. 642]. Основною літературою, на яку у процесі виховання спиралися батьки, була Біблія.

Підтверджують це і мемуари, що, в силу своєї специфіки, дають змогу побачити певні реалії у ретроспективному показі, адже автори, що їх писали, робили це не по гарячих слідах, а виходили вже зі свого життєвого досвіду; вони знали, чим закінчиться те чи те описуване явище, простежували еволюцію процесів та фактів. Одним з таких спогадів є записи Іоанна Наумовича, священника, який належав до Херсонської єпархії. Він звертав увагу на релігійне виховання дітей у родинах духовенства. Будучи сином священника, писав, що раніше віра в Бога була міцнішою, а практикуючих християн більше. Наприкінці століття відбуваються суспільно-економічні трансформації, що тягнуть за собою і зміни в твердості релігійних переконань: «Когда мы были детьми, – зауважував І. Наумович, – родители наши большую важность полагали в благочестивом воспитании. В наше время сесть за стол утром без молитвы, лечь спать без молитвы – было дело неслыханное, а нынче, как поедешь куда в гости, так и гляди – принесут тебе утром чаю, когда ты еще лежишь в постели» [20, с. 525]. Беручи до уваги той факт, що у сім'ї священнослужителів релігійне виховання було ґрунтовнішим, ніж у селянських та у робітничих родинах, необхідно зважати на деградацію системи релігійних норм та принципів серед населення впродовж ХІХ ст. Траплялися навіть такі випадки, коли до церкви ходили добре попоївши, працювали у неділю, поводитися у церкві неналежним чином (плямкали, чавкали, кашляли, відригували, сякалися і т.д.).

З пелюшок діти священників були пов'язані з церквою. Їх хрестили, сповідали, причащали, вінчали навіть у часи тотального безбожництва. учили любити Господа Бога, Ісуса Христа, Діву Марію, Духа Святого. Цим займалися як батько, так і матір. Так, І. Наумович згадує: «Мать моя внушала и приказывала мне любить Господа Иисуса Христа Спасителя, Его Пречистую Матерь и Святых угодников Божиих, и я любил их, хоть и не знал того, что узнал позднее, и не понимал, что мы должны любить их» [20, с. 525 – 526].

Подібним до І. Наумовича чином виховувалися й інші діти священників. Звичайно, спершу в силу ще свого інтелектуального та фізичного розвитку, вони не могли розуміти всіх релігійних канонів, філософських категорій та понять, наприклад, хто такий «Бог», який він, які асоціації з ним пов'язані, хто такий «Ісус Христос», хто зображений на іконах, як треба розуміти проповіді; але змалку дітям батьки розповідали, що любові не буває без поваги, а особливо до Бога, якого треба любити і боятися, його образити чи розчарувати, дотримуючись основних Божих заповідей. Дітей привчали чемно себе поводити в церкві, молитися, хреститися. А вже пізніше, коли вони підростуть, самі дещо починають розуміти з того, про що їм розповідали в дитинстві. Так як більшість дітей священнослужителів продовжували справу батьків – прославляли Бога і служили йому, то не випадковим є запис, який ми знайшли у мемуарах Одеського диякона, який, згадуючи своє знайомство з основами християнської віри, з Богом, писав: «Я любил Бога без рассуждений, я верил слепо, я постился, я зяб в доме Божьем, не раз плакал в нем от мороза, отмораживая себе руки и все таки не уходил из церкви, я не знал, что значит пропустить богослужение» [20, с. 526].

Взагалі, розкриваючи зміст співвідношення «дитина-церква», перш за все, варто сказати, що діти дуже любили ходити до церкви; вона притягувала їх своєю незвіданістю, таїною. Їм батьки завжди розповідали, що в церкві живе Бог. Хоча діти священників і частіше бували у церкві, деякі навіть жили при ній, але все одно «Церковь привлекала к себе какою-то таинственной невыразимой силой, – писав І. Наумович. – В русской церкви все было такое божественное, такое святое и притом милое, дорогое сердцу, что и сказать невозможно» [20, с. 526]. Розповідаючи дітям про діяння Ісуса Христа, переповідаючи життя окремих святих, всеохоплюючу любов до Бога, заступництво янголів-охоронців, батьки таким чином прищеплювали їм любов до всього божественного, повагу до релігійних святинь і свят. Діти вважали Бога покровителем і захисником всього народу, всіх бідних,

нешасних, знедолених людей. Одним із завдань батьків було навчити дітей молитися. Під час розмови з Богом діти малювали в своїй уяві образи святих отців, Ісуса Христа, Діви Марії, янголів-охоронців; вони представляли, ніби живуть в «...каком-то совсем особенном мире, чувствуем себя окруженными чистыми, добрыми духами» [20, с. 527].

Таким чином, любов до Бога з'являлася у дітей з пуп'янка. Не розуміючи всієї суті та складності релігійного вірування, вони щиро любили Бога. Можливо, цим можна пояснити те, що досить багато дітей дяконів та протоієреїв продовжили справу батька. З ранніх літ малюки, окрім турботи батька і матері, відчували себе під опікою Бога та його святих угодників.

Проаналізувавши життєписи багатьох представників духовенства, можемо говорити, що шлях священнослужителя однаково складним був як на Півдні України, так і в інших регіонах.

У доказ на дане твердження наводимо вираз із статті, присвяченої агіографії ієрарху Дмитрія: «Путь Дмитрия такой же, как у большинства наших иерархов. Сын сельского дьякона с раннего детства не мог иметь обширных средств воспитания и образования. Обучение грамоты по церковным книгам, страх Божий и благочестие, невысокое мудрствующее – вот что могла дать его родная семья» [154, с. 1079]. Досить схожим було дитинство і ще одного священнослужителя – протопресвітера Василя Блажанова, батько якого – простий сільський дякон – хотів влаштувати сина на посаді причетника у своїй церкві, аби той був йому за помічника у господарстві, але мати наполягла на тому, аби сина віддали до школи [149, с. 184]. Спочатку – до початкової, потім – середньої духовної школи. Результати навчання і виховання дітей у таких закладах відображалися і в середовищі, в якому вони жили. За свідченнями очевидців, такі учні приязні до своїх батьків, сторонніх, один з одним; не лінуються працювати, уникають сварок. «После сна утром и перед сном вечером, пред началом и в конце всякого доброго дела, пред принятием и после принятия пищи они обращаются к Господу Богу с молитвой» [25, с.155].

Серед напрямів виховання, окрім релігійного, чільне місце займало громадянське виховання, адже у XIX ст. російський уряд використовував церкву як засіб впливу на маси, аби переконати їх у єдиноправильному шляху розвитку країни, якого дотримуються вінценосні особи. Зважаючи на невдоволення людей царським самодержавством, імперське керівництво за допомогою церкви намагалося зберегти спокій серед населення, а головне – виховати таку людину, яка б беззаперечно вірила у святість та непорушність влади монарха. Дослідивши приватне життя священників, зауважимо, що не тільки на службі, а й вдома вони приділяли значну увагу психічному стану своїх дітей, громадянському вихованню. Так, син диякона, учасник оборони Севастополя під час російсько-турецької війни, згадував: «Я был еще в малолетстве уволен тобой из духовного звания и направлен на поприще гимназического образования и гражданской жизни. Благословляя меня на защиту Севастополя, ты заповедал мне слова: «Будь честен, не напрашивайся и не отказывайся, будешь убит – молитва церкви тебе награда, воротись назад – родина и отечество возблагодарят тебя»» [154, с. 661].

У свою чергу держава деякою мірою контролювала ставлення батьків-священників до своїх дітей, забороняючи їм зарозуміло та грубо ставитися до своїх синів та дочок, де б вони не були, тим більше у храмах Божих. У постановах Святого Синоду вимагалося, аби кожне їх слово було наповнене любов'ю та покірністю [155, с.177].

Проте траплялися випадки, коли служителі церкви відходили від праведного шляху. Зокрема, знаходимо приклади такої непристойної поведінки і серед дияконів: «Один поп-растовщик и защитник конокрадов позволял себе такие цинические рассказы, при которых не могли присутствовать не только замужние женщины, но и молодежь мужского пола» [150, с. 20]. Така поведінка й життєві принципи окремо взятого священника відобразилися і на вихованні його дитини: «Сын этого попа, готовившийся к духовному званию, был, в полном смысле этого слова,

атеист и шел в попы, чтобы не быть пушечным мясом на войне» [150, с. 20]. Також серед архівних документів знаходимо справу священника І. Сініцина з Хрестовоздвиженської церкви поселення Верхня Білозерка. Цей факт набув чималого розголосу, адже даний церковнослужитель неодноразово був помічений у стані алкогольного сп'яніння. Так, у рапорті священника Ф. Поджукевича написано: «Священник Иаков Сеницын был замечен в падучей болезни в Генваре 19 числа без чувств в сумерках босой в одной рубашке около своего дому мимо двора диакона Савинского, который стоял в дворе своем с Алешковским мещанином Андреем Середою, и увидя священника Сеницына бекающего, отвели его в дом» [271, арк. 1]. Розуміючи, що подібна поведінка настоятеля церкви не могла позитивно впливати на прихожан, репутацію самого священника, Ф. Поджукевич у рапорті просив відсторонити його від управління справами церкви. Постійне вживання алкоголю аж до «белой горячки» також впливало і на родичів І.Сініцина – дружину та 8-річного сина Єрофея [271, арк. 28]. Страдаючи від «падучей болезни», І. Сініцин схожий на божевільного, у нього часто трапляються «припадки». У зв'язку з цим допускати його до справ церковних було дуже небезпечно. Медична комісія засвідчила факт алкогольного сп'яніння даного священника і наявність у нього «...припадков препятствующих ему исполнять священнодействие» [271, арк. 26], хвороби «именуемой «белой горячкой»» [271, арк. 26].

Зважаючи на результати медичного обстеження, сімейний стан (аби вберегти сина та дружину від постійних «припадків» голови родини), Херсонська духовна консисторія винесла І. Сініцину вирок – направити його на 3 місяці до Григоріє-Бізюкового монастиря «для воздержания от пьянства и настоящего дознания, часто ли ему та болезнь приключается, чтобы он употребляем был в труды и послушания монастырское, чтобы о состоянии его здоровья и поведения управляющий монастырскими доносами сообщал в консисторию по окончанию каждого месяца» [271, арк. 26]. Таким чином, Духовна Консисторія вбезпечувала себе від подібних випадків пиятики своїх

служителів. Адже така поведінка, не до вподоби ані керівництву, ані сім'ї, ні парафіянам. Однак до уваги ще брали сан священника.

Антиморальними вважалися й «блудодєяннє» священника. Такі вчинки набували широкого розголосу, офіційного дослідження, винесення вироку і т.д. Так, у Державному архіві АР Крим містяться справи про незаконні зв'язки священнослужителів із прихожанками. В одній із них розентальський куратор ксьондза Конрад Віеманн (Wiemenn) звабив Єлизавету Фуснер, у результаті чого «родилсє внєбрачнїй ребєнок... К. Виєманн вїнуждєн был писать ходатаїство о переходе в православіє» [264, с. 15].

Щоправда, варто зауважити, що такі випадки були поодинокі на Півдні України в ХІХ і на початку ХХ ст.ст., тому свідчення про них дуже рідко з'являлися на сторінках офіційних церковних документів. Але, на нашу думку, вони варті уваги, адже замовчуючи подібну інформацію розкриття проблеми виявиться однобічним, необ'єктивним.

Ще однією з церковних чеснот було піклування молодшим поколінням про старших, кволих і немічних, батьків про своїх дітей. Звичайно, воно виходило з сімей священників. Батьки намагалися оберігати та виховувати своїх дітей. Ця необхідність серця, моральні, духовні та світські обов'язки перед дітьми витікали передусім з природного почуття любові.

Розкриваючи питання засобів виховного впливу на дітей у таких сім'ях, звертаємо увагу на їх еволюційність та різноманітність протягом ХІХ ст., наприкінці якого покірність дітей своїм батькам значно послабла. Піддаючись загальній тенденції, молодь почала вважати батька і матір не родителями, а лише попередниками у загальному процесі народження та вимирання людства. Немає нічого вагомого у тому, що батьки випередили її на дорозі життя. На думку юнацтва: чим старші люди, тим менше вони прогресивні, у цьому більше вини, ніж переваги, більше приниження, ніж авторитету. З цього приводу висловлював своє занепокоєння сучасним йому станом взаємовідносин дітей з батьками священник І. Стрельбицький: «Сейчас

незрелый юноша в присутствии родителей не стыдится говорить о таких предметах, о которых и думать ему рано» [124, с. 216].

Причиною таких взаємовідносин між батьками та дітьми, що траплялися навіть у родинх церковнослужителів, священник І. Стрельбицький убачав у самих батьках, у системі домашньої самоосвіти, адже школа не закладає фундаменту ні для виховання, ні для навчання, покладаючись на сім'ю, як на міцний фундамент у зведенні характерного майбутнього члена суспільства. «Как в семье посеешь, так в школе пожнешь, – зауважував священник. – А как же сеяли, так и теперь сеют и на ниве детских сердец – сказать трудно» [124, с. 217].

Ситуацію можна було виправити завдяки старанності та слухняності, які за інерцією вже були запущені попереднім виховним та освітнім механізмом. Щоправда, погляди батьків на слухняність та покірність дітей, навіть у родинх церковнослужителів, змінювалися. На початок ХХ ст. батьки все частіше починають виконувати забаганки та примхи своїх дітей, «вигнавши» покірність та слухняність із системи виховання, вони ніби помінялися з дітьми правами і обов'язками. За свідченнями очевидців «послушание и повиновения изгоняются из системы воспитания как приемы, отжившие свое время» [124, с. 218]. Здобувши чималу свободу та незалежність у своїх вчинках і поведінці, діти, пізнаючи світ, стосунки між людьми, починають задовольняти свої потреби у спілкуванні, яке не завжди позитивно впливає на молодий організм, який у цей час активно розвивається, формується психіка.

У процесі виховання дітей батьки-церковнослужителі застосовували прийоми покарання і научіння віри Господньої, цим самим прививали їм основні правила віри, істини, покірності. У результаті виховного впливу діти усвідомлювали, що, окрім, земного батька, у них є ще один – важливий небесний, невидимий, наділений великою силою, що здатна як творити чудеса, так і карати за гріхи, неправильні вчинки, аморальну поведінку. Діти знали, що Бог бачить кожного. І лише ті з них, які будуть дотримуватися

заповідей Божих, матимуть можливість після земного життя перенестися на небо, де їхній душі, добрій і покірній, завжди буде добре.

Основним засобом виховного впливу на дітей о. Никанор називав вчення ними слова Божого і церковно-богослужбених книг. Це треба було робити не тільки на теоретичному рівні, а й практично детально знайомитися з статутами церкви, постійно й неухильно брати участь у читанні молитов, співі і церковному хорі. О. Никанор зазначав: «Дочери священнослужителів должны быть достаточно и широко – и что всего важнее – основательно и благоговейно научены священным книгам» [79, с.89–90]. Саме дочки повинні допомагати матері піклуватися про батька у його прагненні служити Богові й людям, оберігаючи їх від небезпек, що трапляються на шляху, оточувати його у вигляді сонма янголів-охоронців, не зважаючи на власну небезпеку, жити разом і допомагати одне одному.

У родинях духовенства у кожної дитини була Біблія. Вона читала її щодня, знаходячи там усе, чого потребувала бідна мала душа. «Только читайте же, не засыпайте, – писав о. Никанор, – не умирайте духовно, не деревяйте» [79, с. 90]. Саме завдяки вірі діти богослужителів ставали здоровими духовно, а в подальшому й фізично, адже здоров'я фізичне на пряму залежить від здоров'я духовного.

Відтак, у дітях сімей духовенства, виховували прагнення досягнути повноти Божої любові, молитися та бути практикуючим християнином.

Проаналізувавши наявну джерельну базу, зазначаємо, що родина духовенства на Півдні України утворилася та еволюціонувала протягом усього ХІХ ст. Основною формою виховання у ній була релігія. Саме дотримання церковних догм, що напрацьовувалися впродовж тисячоліть, основних заповідей Божих і було кінцевою метою виховного впливу на особистість. Вихованню покірності й слухняності, поваги до батьків і старших приділялося чимало уваги. Тип сім'ї духовенства, що склався у південноукраїнському краї був взірцем для інших родин, беручи до уваги різні аспекти виховання, серед яких вплив батька і матері на долю дитини,

розумовий, духовний, моральний, трудовий розвиток та становлення дитини як свідомого громадянина, можемо стверджувати, що модель виховання дитини у даному типі сім'ї найбільш наближена до взірцевої.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши специфіку виховання дітей у родинах, що різняться за соціальною складовою, зауважимо, що найпоширенішими були сім'ї селян. Виховання дітей у них відбило і зберегло всі ментальні риси, що належать кожному окремо взятому народові, а особливо українському.

Для селянської родини найхарактернішим було трудове виховання, що зумовлювалося специфікою ведення господарювання. У ній появу дитини розцінювали не тільки як щасливу подію, а як додаткові робочі руки, тому особливо раділи появі на світ хлопчиків. Релігійний аспект виховання у такій сім'ї був досить потужним. Це походить ще з глибинних традицій села, пов'язано із визначальною роллю церкви в житті держави і кожного її громадянина.

Робітнича, а в подальшому пролетарська родина, мала вже інші життєві переконання, тому поруч із трудовим вихованням ми спостерігали підвищення ролі економічного із паралельним занепадом релігійного. Звичайно, в XIX ст. ми можемо лише говорити про зародження пролетарської родини, котра стане визначальною у XX ст.

Розглядаючи родини інтелігенції, зазначаємо, що новонароджених дітей батьки вже перестали розцінювати як ще одного потенційного помічника. У сім'ях як сільської, так і міської інтелігенції значна увага приділялася розумовому вихованню. Цьому сприяла загальна грамотність їхніх батьків, доступність науково-методичної, науково-популярної, художньої та історичної літератури. Поруч з родинами української інтелігенції ми досліджували німецькі, російські, польські, єврейські сім'ї даного соціального статусу. Вони концентрувалися переважно у великих центрах губерній – Одесі, Сімферополі, Херсоні, Катеринославі. Не можемо оминати й національне виховання у цих сім'ях. Про нього не говоримо в інших типах сімей.

Представники родини духовенства віддавали перевагу релігійному, громадянському вихованню, розвитку моральних чеснот, а також розумових здібностей у своїх дітей. Основною формою виховного впливу у ній була релігія. Метою даного виховного впливу було витворення духовно-багатого, високоморального та чуйного християнина, котрий безмежно любить Бога, боїться його образити та поважає батьків і людей старшого віку.

РОЗДІЛ 3.

СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ У ПОЛКУЛЬТУРНИХ СІМ'ЯХ

3.1. Особливості виховання в родинах східнослов'янських народів

Південь України XIX – початку XX ст.ст. – неймовірно етнічно строкатий регіон. Асиміляційні процеси, що тут відбувалися, походили з родини. Сучасний стан взаємодії між українськими та російськими народами багато в чому зумовлений тими історичними, культурними, соціально-економічними та матеріально-господарськими процесами, що відбувалися протягом довготривалого співіснування народів. Росіяни та українці завжди жили поруч, як наслідок – спільні елементи, у культурі, віросповіданні, поглядах на різні питання сімейного устрою тощо.

Російський та український народи, маючи спільне походження, проживаючи довгий час в одній країні, все ж виробили ті відмінності, які визначають їх як окрему націю. Диференціація між цими великими народами не могла не відобразитися і на сім'ї: «Семья, – як зазначав сучасний дослідник сім'ї А. Пономарьов, – есть микроячейка этноса, следует, что она отражает все его изменения. Воспринимая все культурное наследие, которым располагает общество, в том числе и составляющие его этносы, семья под воздействием на культурную среду, воздействует на формирование духовных ценностей каждого ее члена, в том числе на формирование этнического самосознания, языка, норм поведения, обычаев, обрядов» [144, с. 189 – 190].

Вивчаючи особливості виховання дітей у сім'ї на Півдні України означеного періоду неможливо оминати специфіку устрою, ведення господарства, форм і методів виховання дітей у російських та російсько-українських сім'ях, що населяли даний регіон у цей період.

Переселяючись з різних губерній Російської імперії, люди брали з собою елементи традиційної сімейної культури, властиві їхній метрополії. Для

українців, вихідців з Полтавської, Київської, Волинської губерній, була притаманна мала сім'я. Мала сім'я як форма шлюбно-сімейної організації вважається (С. Макарчук) результатом процесу розпаду патріархальної (великої) сім'ї. Їй властиві певні регіональні особливості. Вона виступає як самостійна і неподільна господарська одиниця, є переважно двопоколінною – складається з подружжя та їх неодружених дітей, веде окреме господарство, володіє певними власними виробничими засобами (землею, реманентом), має власне житло, господарські приміщення тощо [63, с. 355]. Мала сім'я поділяється на повну (подружжя і неодружені діти) та елементарну (лише подружжя). У нових етнорегіональних умовах Півдня України традиційний устрій малої сім'ї почав еволюціонувати, набуваючи характерних етнодиференціюючих ознак.

Російські переселенці, які мігрували на Південь України впродовж XIX ст., додавали до вже існуючих у суспільстві свої традиційні погляди на сімейні відносини, характер виховання дітей, структуру сім'ї тощо. Так, для переважної більшості вихідців з Орловської, Курської, Воронежської губерній була характерна велика сім'я. Традиційно такі сім'ї були кількопоколінними. Безпосередньо про особливості сімейних відносин у великій російській родині знаходимо у свідченнях сучасників. Так, О. Матвеев відрізняє велику сім'ю від інших не за кількістю працівників та кількістю людей, а у вбачає відмінність у внутрішній побудові, у статусі глави сім'ї або господаря будинку [67, с. 102]. Інший дослідник великої російської сім'ї Л. Веснін, говорячи про роль батька в родині, точніше «главаря», «большака», відводячи чоловіку беззаперечне право володіти майном, зазначає: «В каждой семье есть главарь. Чем многочисленнее состав семьи, тем обыкновенно шире значение и власть ее главаря и бесправие остальных членов» [24, с. 46]. Влада господаря родини передавалася у спадок. Традиційно, після смерті батька, вона переходить до сина.

«Большаком» міг бути прадід, дід, батько одружених синів, у яких є свої діти. «Большак» мав право обирати іншим членам родини сферу діяльності,

відправляти на заробітки, а головне – розпоряджатися всім рухомим і нерухомим майном усієї сім'ї. У свою чергу «большак» повинен утримувати її, дбати про достаток та блага, постачаючи всі необхідні у господарстві речі, сільськогосподарський реманент тощо.

Значну роль у сімейному укладі відводилася дружині «большака», яка керувала жіночою частиною сім'ї. Головний її обов'язок полягав у приготуванні їжі та підтриманні порядку у побуті, догляд за дітьми. Роль жінки як матері велика і почесна. Вона володіє більшою, ніж у батька, владою над дітьми. Л. Веснін наводить приклад влади матері: «Когда задурит взрослый сын, отец, не решаясь учинить над ним собственную расправу, может вывести на сход и просить мир о его наказании, но эта просьба уважается только в том случае, если сын не женат. Совсем другое дело, если просит мать» [24, с. 52]. Народ також переконаний у силі материнського прокляття і благословення. У росіян існує вірування в те, що батько зовсім не може проклясти, а його благословення не таке важливе, як материнське. «Проклятых матерью детей, – зауважує Л. Веснін, – даже земля не принимает. С другой стороны материнское благословение – от лихих людей оборонушка» [24, с. 55].

Етнографічні дослідження свідчать, що в перші роки життя дитина мало була на свіжому повітрі, особливо узимку. Це зумовлювалося відсутністю теплого одягу та взуття. Діти майже весь час знаходилися на печі, дуже рідко мали доступ до світла. Так, дослідник російського побуту Ю. Крачковський пише, що дитячий теплий одяг та взуття взагалі не заготовлялися: діти в глибоку осінь і навіть взимку бігали босоніж. Унаслідок поганого харчування, сирості, недостатньої кількості свіжого повітря в хатах діти часто хворіли [95, с. 55]. Піклування про хвору дитину цілком було прерогативою матері, яка дуже часто зверталася до знахарок. Узагалі, селяни дотримувалися фаталістичної точки зору щодо хворих дітей: виживе – значить виживе, ні – значить, ні.

Щодо фізичного виховання дитини, то, як влучно зауважує Д. Латиніна, мати, помітивши, що дитина може самотійно перевертатися з боку на бік, починала її садити, коли дитина починала повзати, її змушували ходити. «Последствия такого ускорения естественного хода развития нередко оставались у человека на всю жизнь: он делался кривоногим или сутулым. Старшие дети всегда нянчили младших. Нередко няни 4-5 лет роняли ребенка, что вело к разным последствиям» [99, с. 221].

Дитині надавалася часткова самотійність, в період, коли та починала ходити, адже, через зайнятість, батьки не завжди мали змогу доглядати за нею. Тому дитина завжди повзала і гралася там, де їй заманеться. Така незалежність часто призводила до травм, каліцтв тощо.

Щодо духовного розвитку дітей у російських сім'ях, як зауважує Д. Латиніна, ініціатива переважно йшла від самих дітей. Вони цікавилися речами, які представляли їм певний інтерес, а батьки ж задовольнялися «питання-відповідь» та й годі.

Зважаючи на велику кількість родичів у сім'ї, особливо дідусів та бабусь, духовний розвиток дітей відбувався інтенсивніше. Вони навчали молитов, розповідали казки і життя святих, знайомлячи зі світом моральних норм і поведінки. Разом з тим, у дитини з'являлися певні забобони, неправильні уявлення про світ. Зокрема, віра у те, що у хаті живе домовий [99]. Моральне виховання дітей відбувалося в залежності від сприйняття і розуміння різних понять у окремо взятій родині. Так, у деяких сім'ях не вважались аморальними крадіжки. Діти могли вкрати у когось якусь річ, не розуміючи того, що вчинили протизаконно, адже батьки їм не пояснили неправильність їхнього вчинку.

Дітей змалечку брали до церкви, де, зважаючи на зацікавленість малюків у всьому блискучому та сакральному, їм подобалося. Також завжди матері лякали дітей «Боженькой», указуючи на ікону, коли ті не слухали. За допомогою релігійних заборон, правил, норм у дітей намагалися виховати слухняність, чесність і покірність. Характерні приклади засобів покарань

наводить Д. Латиніна: «Если ребенок наносил материальный ущерб семье, его наказывали, иногда очень жестоко: например, могли гонять ребенка плетью в избу через двор, как скотину. Пинки и щелчки – обычное явление, и на многих детей они действовали так плохо, что они старались быть как можно дальше и дольше от дома» [99, с. 224].

Трудове виховання дітей у російських сім'ях впроваджувалося з ранніх літ. Уже з 3 – 4 річного віку малюки починають виконувати різні види діяльності: замітали сміття, дещо приносили та відносили, пасли гусей, качок, курей, іноді овець та корів. З кожним роком життя дитини зобов'язання, що покладалися на неї, види робіт ускладнювалися. За допомогою праці у дітей розвивалися відповідальність, певні уміння і навички, які потім обов'язково б стали у пригоді у дорослому житті.

Якщо дитині довіряли доглядати за немовлям, то вона принаймні могла розраховувати на тепло та їжу. Зовсім інша справа, коли їй доручали пасти тварин. Тоді вони знаходилися довгий час під сонцем, вітром, дощем, часто були на холоді. Нерідко, перебуваючи у череді, пастухи від старших товаришів переймали лексику насичену вульгаризмами, шкідливу звичку палити тощо. Серед іграшок, що були характерні для російських дітей, етнографи традиційно називають для хлопчиків коня («игра в лошадки»), а для дівчат – ляльки. Діти у своїх іграх наслідували дорослих, імітуючи сівбу та збирання хліба, «їздили на базар», «пили водку» тощо [75, с. 54]. Все це дає змогу зрозуміти традиційні уявлення, норми та правила поведінки оточення, де вони здебільшого перебували, сімейні взаєностосунки, забобони, релігійні уявлення російського населення, значна частина якого мігрувала на Південь України.

У ході заселення південного регіону різними народами, в даному випадку росіянами, асиміляційні процеси, що відбувалися у сфері міжетнічних взаємодій сформували дещо інші форми виховання дітей, які з часом набирають інших відтінків, відмінних від традиційних російських та українських. Процеси уподібнення відбувалися у різних частинах краю по-

різному. На це впливав характер розселення та компактного відособленого проживання українців та росіян. Не можна говорити і про те, що відразу сформувалися нові спільні на базі інтервпливів українсько-російські методи виховання. Довгий час українці зберігали свої традиційні принципи, форми, методи та прийоми виховання дітей. Росіяни ж також трималися свого.

Обмін або взаємовплив і взаємопроникнення окремих елементів у сімейно-побутову сферу відбувалися швидше у російсько-українських сім'ях та місцях неоднорідного поселення росіян та українців, або селах, де той чи той етнос мав суттєву перевагу в чисельному складі.

Д. Сорокін у творі «Местечко Дмитровка», характеризуючи етнічний склад даного населеного пункту Олександрійського повіту Херсонської губернії, зазначав, що росіяни переважно жили великими багатопокілінними сім'ями, дуже рідко відмежовувалися: «Семья, например, Петровых в настоящее время состоит из глубокого старца и старухи, у которых сын около 60 лет с женою, у них 4 сына женатых, один неженатый и дочь 13 лет, у всех сыновей 13 душ детей, итого в семье 27 душ» [183, с.10]. Також російська сім'я на теренах Півдня України досить часто зберігала свій традиційний сімейний устрій з деспотичною владою голови – «большака», який, як і раніше, був повноправним володарем усього сімейного майна. За ним залишалося право остаточного рішення з будь-яких питань. Під час майнового розподілу він міг дати одному синові більшу частку, ніж іншому. За спостереженнями Г. Сорокіна, в українській сім'ї все було кардинально іншим. Українці зберігали свою традиційну форму: «Если есть один сын, а другого собираются женить, – писал Г. Сорокин, – то скоро после женитьбы второго стремятся выделить старшего сына, которому заранее готовится усадьба, а иногда и строиться дом. Два женатых сына никогда не живут больше года вместе» [183, с. 10]. Г. Сорокін, спостерігаючи за внутрішньо-сімейними відносинами у різних сім'ях, так писав про статус росіянок та українок у сім'ї: «Женщина в русской семье работала наравне с мужчиной:

поила и кормила лошадей, осенью молотила на току и даже нередко косила, что в украинской семье встречалось реже. Невестки в русской семье находились в полном подчинении стариков и всегда более покорны их воле, чем невестки в украинцев. Если в семье русских вместе живут три-четыре семейных брата и нет отца, то матери только внешне принадлежит семейная власть, на деле же хозяйством владеет старший брат, который ведет все расходы и хранит деньги. Когда в семье нет сыновей, а только дочери, то украинцы берут зятя в приемы. Русские берут в дом зятя сравнительно реже» [183, с. 10–12]. За українською традицією жінка-мати поставала як образ святості. Вдома вона була берегинею сімейного вогнища, еталоном для дитини, завжди піклувалася про неї, навіть нехтуючи своїм здоров'ям. Зовсім іншою, за свідченнями очевидців постає жінка у російських родинах поленців. «Женская половина русского народа не чуждается ругательства, среди которых те, что касаются украшения девицы, матери, жены – их целомудрие. Срамные слова, исходящие из уст женщины, – писав очевидец отец И. Палимсестов, – облегчает пути к разврату, к нарушению целомудрия, супружеской верности, ослаблению семейных уз» [73, с. 103].

В умовах етнічної різноманітності, міжнаціональних шлюбів діти досить часто вбирають у себе ті риси, що притаманні їхнім батькам, навіть якщо вони народилися у національно-змішаних сім'ях. Найчастіше вибирають національність того з батьків, виразників якої найбільше у населеному пункті. Від цього фактора залежить і специфіка виховного процесу.

Південь України як особливий історико-культурний регіон був синтезом традиційних російських та українських форм, методів та прийомів виховання. Протягом ХІХ – початку ХХ ст. ст. поступово, рік за роком, покоління за поколінням етнодиференціюючі ознаки починають зникати. З'являється нова полікультурна сім'я, котрій властивий процес розпаду великої російської сім'ї в нових реаліях південного регіону. А це в свою чергу вплинуло і на внутрішньо сімейні відносини.

Дуже часто жінка, народивши дитину, повинна була негайно виходити на роботу, беручи її з собою. Таку проблему спостерігаємо як в українських, так і в російських сім'ях. Традиційно допомагали матерям доглядати за немовлятами старші діти, особливо така практика була поширена у російських сім'ях, де поруч жило чимало рідні та двоюрідних братів та сестер [21]. В українських же родинах послугами «няньок» користувалися рідше. Малюків зазвичай клали до лозових або дощаних колисок, під спід яких накладали сіна і застеляли полотняними пелюшками. Перший рік для матері вважався найскладнішим, адже реальною була загроза смерті новонародженого. Селяни не мали ефективних засобів боротьби з пологовими травмами, серйозними хворобами немовлят, а також не були знайомі з правилами гігієни за доглядом за дитиною, виконання яких сприяло запобіганню захворювання. Росіяни вірили, що новонароджений, особливо у перші місяці життя, все ще тісно пов'язаний з іншим світом, тому може легко повернутися назад. Окрім того, незахищеністю немовляти могла скористатися нечиста сила, підмінивши його «чертенком» [21, с. 67].

На надмірне пеленання дітей вказував І. Павловський, сільський пастор, зазначаючи: «Ребенка у вас всегда пеленают сколько возможно потуже, а это мешает ему свободно дышать и правильно развиваться и расти» [143, с. 215]. Матері-росіянки загортали дитину в три пелюшки і «свивальник». «Ребенок в них напоминал небольшой плотный кокон, в котором невозможно было пошевелить руками, ножками, головой» [21, с.75]. У такий спосіб дитину пеленали до 5 місяців. Жінки-росіянки, мешканки Півдня України, дуже часто купали немовля, навіть не зважаючи на відсутність значної кількості води і заборону копати криниці. У перший місяць їх купали три-п'ять разів на тиждень, а потім, до року, – два-три. Лише дитину в добре натопленій бані, яких у російських поселеннях була численна кількість [98, с. 41].

Російські селянки намагалися по можливості годувати новонароджених дітей материнським молоком, а в разі нестачі – пригодовували коров'ячим, розведеним з водою. Брати годувальницю заборонялося і не практикувалося.

Траплялися випадки, коли жінка захворіє, ослабне і не зможе годувати дитину, то тоді просили іншу жінку. На такому факті наголошує священник села Кисляковки Херсонського повіту Іоанн: «На время же болезни матери кормить ребенка может другая женщина» [143, с. 215]. У той же час М. Грушевський, вивчаючи особливості побуту населення центральних регіонів, зауважував, що не практикувалося брати чужу жінку, аби та годувала дитину, не зважаючи навіть на хворобу матері немовляти: «Часом трапляється, що мати дуже ослабне після пологів і не стане молока в неї чи й так через хворобу не можна їй давати дитині грудей, то й тоді не наймають чужих жінок годувати своїх дітей. Замість цього роблять бідній дитиночці таку куклу або мозочок» [50, с. 80]. Така практика дуже шкодила здоров'ю дитини, адже соска, зроблена із чорного хліба і викачана в сажі, окислюється у шлунку дитини, від чого виникає різкий біль, що змушує її кричати і плакати. Від цього, переконаний священник Іоанн, дуже часто буває грижа [143, с. 215]. Щоправда, були і соски, в які наливалось коров'яче молоко.

Аби сповити дитину в українців використовували колиску. Вперше дитину кладуть до колиски після сповивання або ж на третій день. Особливо поспішають класти, коли дитя неспокійне й кричить, бо тоді легше його заспокоїти. У російських переселенців така колиска називалася «зыбка» (М.Мельников). Легка «зыбка», сплетена із соснових дощочок до «очепа». «Очіп» – гнучка жердина, прикріплена до сволака. Дітей качали в «зыбке» допоки не ставали на ноги. У випадку, коли до цієї пори з'являється нова дитина, їх укладали «валетом». Бувало, що дядько народжувався після племінника, претендуючи на місце в «зыбке». Тоді в хаті робили ще одну колиску [21, с. 74]. Навчившись ходити, дитинка тільки спала в колисці. І в українців, і в росіян співалися колискові пісні, переважно мамою, але бабуся і дідусь активно брали в цьому участь. Вважалося, що під час сну дитина набирається сил та здоров'я.

У п'ять місяців починають привчати маля сидіти. Для цього роблять сидушки. І в росіян, і в українців вони функціонально схожі, але відрізнялися матеріалом, з якого виготовлена. В українських сім'ях сидушки були трьох видів: плетена кошеликом, довбанка з колодки та з решета.

У російських сім'ях Півдня України у ролі сидушки використовували кошик, обкладаючи дитинку з усіх боків подушками, даючи їй іграшки, щоб вона гралася та не відволікала матір від хатньої роботи. Упродовж ХІХ ст. відмінності у російському та українському варіанті сидушок нівелюються. Їх почали робити лише з лози, хоча подекуди зберігалися й плетені сидушки.

У 5 – 6 місяців, коли в дитини починають прорізуватися зубки, їй давали смоктати сухарі чи сухий бублик. У період, коли дитина починає повзати, то батькам необхідно вже більше приділяти їй уваги, аби не втрапила у якусь шкоду. На даному етапі розвитку дитини не спостерігається особливих відмінностей між українськими та російськими сім'ями у процесі виховання дітей.

Учитися ходити дитина починає в рік. Аби їй допомогти використовують стоячку або здибан-ходушки – «такі ворітечка коло стіни, що ходять самі по собі, як взятися за них. Тут та вигода, що дитина не закручується. Або ще така буває: забивають посеред хати стовпець, а на верх його поставлять таке колісце, щоб крутилося на стовпці, а в колісці дві спиці. От дитину поставлять коло спиці, вона візьметься за неї руками і ходить» [50, с. 92]. З однорічною дитиною особливо не вдавалися до виховного впливу та навчання, будучи переконаними, що дитина в стадії немовляти – істота нерозумна, не здатна будь-що засвоїти, тому цілеспрямовано вчити її чому-небудь не мало ніякого сенсу.

На другому році життя дитини починається активне розумове виховання. У цей період її починає все цікавити. Разом із розвитком мовлення відбувається активізація пізнавальних процесів. Із розумовим вихованням і в українського, і російського народу пов'язана чимала кількість народних приповідок, прислів'їв та приказок, зокрема: «Учи с малолетства, а то не

научишь, вырастит – будет учить тебя», «Яке змалку, таке й до останку» [145, с. 56].

У цей час відбувається активний розвиток мовлення дитини. Ми ж маємо змогу простежити наріжні відмінності у вихованні українських та російських дітей. Дуже часто, практично завжди, у тих сім'ях, де мати росіянка – дитина розмовляла російською мовою. На це впливало те, що мати з нею проводила більше часу. Хоча, як зазначає дослідниця українсько-російських відносин на Півдні України Л. Чижикова: «Дети, родившиеся в семьях смешанных по национальному составу, чаще выбирают национальность того из родителей, который принадлежит к группе, доминирующей в данном селе» [98, с. 62]. Ще один приклад, коли дитина здебільшого говорить материнською мовою, наводить І. Правдюк, мешканець села Петрівки, що на Херсонщині: «Мой прадед приехал в село из Полтавской губернии, а прабабка – из Курской. Еще дед говорил по-украински, а отец уже разговаривал больше на русском и называл себя русским» [98, с. 18].

Безперечно, на становлення мови дитини часто впливали не тільки мовні пріоритети членів сім'ї, а й середовище, в якому вона зростала: близькі родичі, сусіди, село. Всі ці фактори й позначилися на мовленні малюка, який на перших етапах свого лінгвістичного розвитку тільки вчився повторювати слова, що чув з вуст оточуючих. Таким чином, розумове виховання у цьому віці обмежується лише мовленнєвим розвитком.

XIX – початок XX ст.ст. – час змін релігійної доктрини, котра еволюціонувала настільки часто, наскільки змінювали одна одну суспільні системи. Аналогічно пристосовувалися до чергових трансформацій у сфері релігії й покоління українського й російського народів, котрі за своїми витоками – одні з найчисленніших віруючих націй. Виховати дитину богобоязливою було метою як української, так і російської православних церков. У віці двох років дітей учили хреститися, молитися Богу. Цим переважно займалися бабусі, які у цей період починали усе більше часу

проводити з дітьми. Вони спочатку розповідали їм казки, різні біблійські притчі, подвиги і життя святих, починали знайомити із Законом Божим. Зазвичай, дитину привчали молитися перед сніданком: «Гріх за те великий, не вмившись, їсти, більший – як і не помолившись. Як дитя не помолилося перед їжею, часто казали: «Та воно вже вмилося, хай їсть, не морочте його»» [50, с.110].

Традиційно образ Бога набував як караючих, так і милосердних мотивів. Збереглося чимало приповідок: «Цить, бо піп язика одріже» [50, с. 111]. У росіян є таке повчання: «Наказуй отец сына из млада, учи его ранами бояться Бога, и творить все доброе и да укоренится в нем страх Божий» [99, с. 224]. Дітей привчали молитися і зранку, і ввечері, мотивуючи щоденне звернення до Бога тим, що він завжди допоможе, але для цього треба попросити. Проаналізувавши різні джерела щодо особливостей релігійного виховання, бачимо, що ступінь релігійності батьків, а, відповідно, і дітей у сім'ях протягом ХІХ ст. мав тенденцію до спаду.

Якщо в 20 – 50-х р. ХІХ ст. батьки ходили до церкви разом зі своїми 3-4-5 літніми дітьми, то вже на початку ХХ ст. більшість з них залишали дітей вдома, мотивуючи тим, що діти у такому віці ще не здатні розуміти Бога, не в змозі осягнути всіх особливостей церковного буття. Якщо раніше зусилля усієї сім'ї були спрямовані привчити малечу молитися Богу, слухати Євангеліє, то наприкінці століття катехізація в домашніх умовах майже не відбувається. З цього приводу писав високо преосвященний Никанор: «Кто говорит, что дети не понимают псалтыря? Нет, дети, начиная с 2-3-4 лет, начиная вообще с минуты пробуждения человеческого сознания, постигают веру, настаивают всею цельностью своего духа, цельностью чутья умственного, нравственного и эстетического, постигают так поэтически глубоко, как теперь не постигаем мы с вами» [149, с. 185].

У реаліях ХІХ ст. релігійне виховання досить сильно було пов'язане з моральним. Дотримання моральних принципів у вихованні – суттєва ознака українського та російського народів. Дітей вчили вітатися, робити традиційні

поклони, не сперечатися з батьками, поважати їх. Селянам характерне особливе ставлення до хліба, тому розкидати крихти, недоїдати хліб, кидатися ним вважалося просто злочином. Так, узагалі, за столом треба було сидіти тихо і спокійно. Також учили дітей подавати милостиню бідним та нужденним. Особливим було і ставлення до батька, який, здебільшого у російських сім'ях, мав беззаперечну владу і користувався великим авторитетом: «Діти видали в отцах благодетелей семьи, источник всего полезного, хорошего. Хотя отцы мало занимались детьми, мальчики нередко привязывались к ним» [99, с.225]. У тих сім'ях, де між батьками була незгода, моральне виховання дітей було на низькому рівні. Вони переважно ставали на бік котрогось з батьків, або не захищаючи жодного, поступово втрачали повагу до них. На це звертав увагу і М. Грушевський [50, с. 123].

Зазвичай вважалося, що діти самотужки мають зрозуміти де добро, а де зло, підрісши, обрати свій праведний шлях.

До праці дітей у селянських українських, російських та змішаних сім'ях залучали з малоліття, приблизно з третього року життя, коли діти вже добре ходять, уміють говорити, виконувати різні елементарні доручення. Вони вже вчаться підмітати, мити підлогу, ставити посуд, до того ж, незалежно хлопчик це, чи дівчинка. Однаково підмітали хлопці і дівчата. «Де в сім'ї дівчат немає, там хлопці мережки шиють, піч розтоплюють, картоплю чистять й іншу роботу роблять, а де дівчат більше – то знов дівчата орють, молотять та ін.» [50, с. 122].

Дітям також доручали пасти курей, гусей, а підрісши – корів. Робота вважалася досить складною, адже передбачала затрату чималих фізичних сил, аби бігати за птахами та худобою. До того ж, виходити в череду слід за різних погодних умов.

У 4-5 річному віці діти вільно фізично розвивалися, маючи багато вільного часу у своєму розпорядженні. Дозвілля проводили, граючись, знаходячи для цього, окрім іграшок, і підручні матеріали. Діти лазили по

деревах, низьких будівлях. Траплялися випадки, які закінчувалися трагічно – чи то втопилося в криниці, чи придавило чимось важким [273].

4-5 років – це період, коли діти прагнуть заслужити похвалу, отримати винагороду від дорослих за якісно виконану роботу. Такі потреби характерні як для дітей українців, так і дітей російського народу на теренах Півдня України. За гостинець (винагороду) часто слугували дитячі ласощі: шкурка з кип'ячого молока, кавуни, яблука, печиво. Звичайно, траплялися і такі «немоторні діти» [50, с. 149], які більше тримаються гурту, не прагнучи заслужити похвали від батьків.

Етнодиференційні ознаки між українським та російським народом виявляються у дитячих іграшках. Звичайно, переїхавши з Орловської, Курської, Воронежської та інших губерній, росіяни привносили якщо не власне дитячі іграшки, то навички та методику їх виготовлення. Українці могли похвалитися своїми.

Зазвичай ігри різнилися за віком. Так, для маленьких дітей робили торохкотельця (з гусячої шиї чи свинячого міхура, куди засипали горох). Найкращою іграшкою був возик: «На возика складають увесь прибір: ганчірочки, кукли і дають дитині мотузочку од воза у руки, а вона тягне і радіє. Понакладають цяцьки туди. А цяцьки у його бувають пороблені, наприклад, «довбенька» маленька, котрою як майструють, то настукують що-небудь, або от м'ячик, або з трави що-небудь, як-от палки з осок «тосця» [50, с. 96 – 97].

Для Півдня України популярними були різноманітні дерев'яні, глиняні свистунці у вигляді пташок. У своїх іграх діти наслідували дорослих, копіюючи певні види діяльності, їх поведінку, манери, навіть жести й міміку. Так, українські і російські діти «їздили на базар», «доглядали за тваринами». Переважно російські діти «пили водку», українські дівчата «справляли скриню», «купували намисто» і т.д. Малюки, граючись між собою, не звертали на національні відмінності особливої уваги. Так, у родинах

розмовляли вони різними мовами, але спілкуючись між собою, використовували російську або українську мову. У процесі гри, спілкування мовні відмінності відходили на другий план, як наслідок – поява південного суржику (синтез двох мов з виробленими лексико-семантичними особливостями).

Батьківське виховання здійснювався не лише пряником, але й батогом. Так, батьки на практиці застосовували чималу кількість методів покарання за певні прогрішності. Найбільш часто вживаним з них був метод покарання словом. Переконливим аргументом у такому вихованні був вислів: «То гріх!». Зазвичай діти слухали своїх батьків, особливо у російських сім'ях, де авторитет – то був страх перед батьком. «Суворо каралися неповага до старших, недотримання норм громадянської поведінки, вживання вульгаризмів тощо» [17, с. 127].

Фізичне покарання дітей за певні провини мало місце і в українських, і в російських сім'ях, але при цьому не відзначалося чи то особливою жорстокістю, чи то особливими знаряддями, скоріш «так, для годиться». В народі говорилося: «За одного битого двох небитих дають, та й то не хочуть брати» [17, с. 127]. Ще одним виправним методом, який використовували батьки, було примусове виконання тих чи тих робіт, а також «карали голодом» [17, с. 127].

Таким чином, проаналізувавши процеси сімейного виховання дітей у російсько-українських сім'ях в межах Півдня України на рубежі століть, приходимо до висновку, що в даному поліетнічному регіоні виник новий тип сім'ї – поліетнічна, яка з'явилася в результаті асимілятивних процесів взаємозв'язку обидвох народів, зі специфічними ознаками, що виробилися в умовах впливу традиційних поглядів на шлюбно-сімейні відносини росіян і українців, і сприяли утворенню спільних сімейних характеристик, що відрізнялися у своїй основі від вихідного українського (російського) варіантів.

3.2. Виховання дітей у родинх іноземних колоністів

Окрім сімей з представників східнослов'янських народів для Півдня України XIX – початку XX ст. ст. були характерні й інші – з представниками зовсім різних народів і націй, як у середовищі колоністів, так і поза ним, що в кінцевому результаті призвело до утворення поліетнічної сім'ї (в одному випадку) або збереження національної ідентичності (в іншому).

Найперш розглядатимемо сім'ї менонітів – протестантів, в основному голландців та німців. Меноніти є нащадками від німецько-голландських змішаних шлюбів. Релігійна течія – менонітство – заснована Менно Сімонсом (нім. Menno Simons). Варто зауважити, що меноніти жили ізольовано від місцевого населення. Ми не знайшли жодних даних випадків їх змішування з іншими народностями. Автономія була одночасно географічного (жили у малозаселених степах), юридичного (особливо привілейована верства, яка мала певне самоврядування), економічного (значні ділянки та державні позики), національного (мова, звичаї, культура, побут) та релігійного (віротерпимість, відсутність міжнаціональних шлюбів). У другій половині XIX ст. шлюбний вік менонітів-чоловіків становив 23-24 роки, у жінок – 21. На початку XX ст. цифри зросли і становили відповідно 24,5 і 22 роки [19, с. 38]. Для місцевих жителів шлюбний вік для хлопців коливався у межах 17-20 років, для дівчат – 15-16 [139, с. VIII]. За підрахунками М. Белікової, рівень народжуваності у XIX ст. був досить нестабільним. У 1808 році в Хортицьких колоніях народилося 115 чоловік, у Молочанському – 137. Тобто на одну тисячу населення приходилося 57-58 новонароджених. У середині століття – 49, на початку – 40 на тисячу населення [11].

Побут менонітів-колоністів тотально відрізнявся від українського. Необхідно відзначити, що господар та господиня їли окремо від інших членів родини, хоч й ту саму їжу, що і їх діти чи наймані робітники. Спочатку в

менонітській родині годували дітей, потім їли разом із робітниками. Дітей годували до прийняття їжі дорослими, а посуд після них ретельно мився.

Аби чіткіше зрозуміти роль жінки та чоловіка як у сім'ї, так і в колонії, необхідно дослідити їх статус, на який впливав вік та місце в общині. Так, дівчину в родині готували до обов'язку турбуватися про рідних. До заміжжя вона зазвичай уже пройшла процес соціалізації, була повністю готова виконувати всі необхідні обов'язки дружини в сім'ї і менонітки в колонії. Дівчина займалась хатньою роботою, готувала їжу, доїла корів, прибирала на подвір'ї, поралась у садку. В полі жінки тільки в'язали та складали снопи [131, с. 35]. Сфера впливу жінки могла і не обмежуватися тільки сім'єю. Вона також виконувала громадську роботу у колонії (медсестри, акушерки, повивальної бабки і т.п.). Після смерті чоловіка жінка вважалася головою родини, вирішувала всі питання, була хранителькою домашнього спокою.

Зовсім протилежним вихованню дівчат було виховання хлопців. Вони змалку зростали поза будинком, проводили більше часу з батьком, в основному займаючись польовими роботами, ремонтом сільськогосподарської техніки та реманенту, переробкою агрокультурної продукції. Багато часу вони приділяли догляду за худобою. Влітку пасли телят, корів, коней, допомагали батькові косити траву, взимку годували худобу. З часом трудове виховання хлопців допомагало їм гідно увійти в громадське життя общини. А. Гастгаузен спостерігав таке правило: кожен хлопець, перед тим, як вступити у доросле життя, стати чоловіком, повинен був пройти своєрідну ініціацію – попрацювати звичайним робітником (не зважаючи на свій майновий та соціальний статус), на свого сусіда певний час, аби в кінцевому результаті перетворитися на гарного господаря, накопичити необхідні знання та гроші, щоб у подальшому мати змогу побудувати свій власний будинок та господарство [41, с. 476 – 477].

Апогеєм трудового виховання хлопця у менонітській родині був шлюб, точніше підготовка до сімейного життя, в якому він переймав обов'язки

батька, господаря. Очевидець капітан Павлов у своїх записках писав, що батьки допомагали своїм дітям, доки ті накопичували та могли б купити землі та власної садиби. Доньки багатих селян одружувалися з парубками з робітничих або бідних сімей в тому разі, якщо батьки дівчини вважали його доброю парою доньці та гарним господарем. В менонітських колоніях існував звичай, коли кожний дорослий чоловік після одруження відділяється від батька та заводить власне господарство [225, с. 268].

Окрім підготовки дівчат та хлопців до дорослого життя у трудовому плані, меноніти значну увагу приділяли релігійному вихованню, специфіку якого визначила замкненість колоніального життя та віри. У дослідженні М.Романюк ми знаходимо свідчення того, що меноніти кожної колонії складали братство, яке керувалося церковною старшиною. Старійшини мали великий вплив у становленні правил моралі та способу життя поселенців. Переселенці відзначалися зразковою мораллю, яка подекуди сягала ступеня суворості. Їх почуття честі, шлюбну вірність та інші чесноти впадали в очі кожному спостерігачу не можливо було не відмітити, і цим вони різнилися від німців-колоністів [162, с. 111]. У святкові дні колоністи відвідували церкву. Зважаючи на те, що меноніти однієї колонії знаходилися у родинних зв'язках, вони у ці дні відвідували один одного, пили каву, курили, розмовляли [6, с. 120]. На нашу думку, саме сувора дисципліна і висока моральність та міцність релігійності давали змогу менонітам зберегти свої національно-самобутні риси.

Не зважаючи на патріархальний та пуританський стиль життя, суворість релігійного виховання, у дітей менонітів було чимале розмаїття забав, веселощів та ігор. Улітку грали у різновид крокету, взимку – каталися на санчатах та грали в сніжки. Молодь збиралася по домівках та грала на гітарі й балалайці. Весною змагалися, хто швидше доскаче верхи з одного в інший кінець поселення [162, с.112]. Упродовж ХІХ ст. спостерігалася русифікація менонітських колоній у зв'язку з чим життя в них ставало більш веселішим [131, с.36]. Процес виховання дітей у менонітських колоніях, зазнавши

впливу аналогічного від місцевого населення, на початку ХХ ст. трансформувався, отримавши чимало спільних з ним рис.

Виховання дітей у менонітів, як на нас, є специфікою Півдня України відносно інших регіонів держави.

Досить значний вплив на становлення південної України, її етнічну розмаїтість зробили болгари. Не зважаючи на відірваність від історичної батьківщини, вони намагалися зберегти свій звичний устрій життя, свої традиції, релігію, погляди на виховання дітей.

Одним із провідних напрямів сімейного виховання було релігійне. На нашу думку, саме завдяки надзвичайному піїтету до релігії болгари змогли зберегти своє обличчя, не розчинившись серед населення Османської і Російської імперій. Релігійні вірування та народні уявлення супроводжували болгар усе життя: від моменту зачаття до смерті, тому досить важливим для кожного з них було їх дотримання.

Народний світогляд приписував вплив на долю та характер дитини тим дням, в які вони народилися: народженим у суботу у подальшому житті часто заважала нечиста сила; у п'ятницю народжувалися скупі люди; у вівторок – люди з непостійною долею. Якщо у дитини було два вихри на маківці, то це вважалося ознакою щастя. Однією з постійних турбот та переживань матері та родичів дитини був захист її від нечистої сили. З цією метою у всіх колоніях використовувалися свічки, жевріюче вугілля, залізні, золоті та срібні речі, червоні нитки, часник та свята вода [55, с. 15]. Поява дитини на світ супроводжувалася серією частувань, перше з яких відбувалося у перший день по народженні. У Болграді, покидаючи оселю, гості клали у колиску немовляті що-небудь із своїх металевих речей, примовляючи: «Да ни гу урчасат» – «Щоб не наврочити йому» [55, с. 12]. Хрестили дітей вже через кілька днів після народження, боячись, що дитина може раптово померти нехрещеною. Хрестини, звичайно призначалися на суботу чи неділю. Не хрестили дітей тільки в період від Різдва до Водохреща. Повноваження кума на хрестинах були надзвичайно високими: ім'я першій дитині давав він, це

було його виключне право. Наприклад, у селі Чалбаси Таврійської губернії болгарських хлопчиків називали ім'ям хрещеного батька, лише у вигляді поступки він міг назвати його ім'ям діда по батькові [271, арк. 2.].

Коли дитині виповнювався рік, у «балканських» районах Болграду відбувався обряд «викрадення». Хто-небудь із сусідів чи родичів виносив дитину з хати і переодягав її у своє вбрання. Мати, відшукавши «зłodія», повинна була викупити свою дитину. Вважалося, що таким чином можна обдурити нечисту силу, і дитина не буде хворіти [55, с. 13].

Дотримання цілого спектру забобонів, заборон, що супроводжувало релігійний бік виховання дитини, на переконання болгарських поселенців, допомагало їм уберегти дитину, оздоровити й ошчасливити її.

Частка чоловіків серед болгарських поселенців переважала, тому дівчата не відчували проблем з пошуками нареченого. Сімейне життя носило патріархальний характер. Болгарські сім'ї були міцними. Одружені люди користувалися більшою повагою у населення, ніж неодружені. Хлопці брали шлюб з 18 – 20 років, дівчата – 16 – 18. Пізні шлюби були рідким явищем [139, с. XII].

Батьки-болгари виконували батьківські обов'язки, доки їх діти не досягали 20-25-30 річного віку. Вони намагалися відгородити дитину від усіх справ. Піклування про неї не закінчувалося після завершення ними навчання у школі, а й тривало до самої старості.

Поруч із релігійним у болгарських сім'ях виховували у дітей любов до праці, що дуже походило на виховання в українських родинах. Існував чіткий розподіл чоловічих та жіночих справ, що суворо контролювався. Жінки та дівчата проводили час в окремій частині хати, в основному пряли. Чоловіки навчали хлопців сільськогосподарській праці, будівництву (за свідченням О. Смольницької болгарські будинки завжди виділялися з-поміж інших) [181, с. 10].

Турбувалися болгари і про моральний бік формування особистості дитини. Болгари дуже поважали старших за віком людей, не дозволялося сидіти в присутності старших чоловіків [181, с.10]. Виховання поваги до старших було пов'язане з патріархальним типом болгарських сімей, у яких батько завжди був головним. Якщо сім'ю відвідував почесний гість, господиня та її дочка виходили привітатися, а вже потім поверталися до своєї половини дому.

Риси чесності і шанобливого ставлення до людей притаманні болгарам як цілому народові взагалі, тому вони так прагли передати цей кодекс моралі своїм дітям, з яким разом мешкали вже на теренах Півдня України. Взагалі, ми, погоджуючись з О. Смольницькою, зауважимо, що дуже багато свідчень про сімейно-побутову культуру болгар було втрачено у зв'язку із їхньою депортацією у середині ХХ ст. На нашу думку, сучасні болгарські поселенці зуміли зберегти мову, культуру, звичаї своїх предків лише завдяки сімейному вихованню.

Визначальною нацією в етнічному становленні Півдня України були шведи. Перші поселенці з'явилися тут у 1780-х р., заснувавши Гаммальсвенскбю. У колонії, що повністю втратила зв'язки з метрополією, сформувалися свої культурні особливості. Навіть зараз у Зміївці Херсонської області існують прізвища: Мальмас, Утас, Аннас, Ганзас, Нурберг. Як зазначають окремі дослідники, зокрема Г. Чумаченко, молоді чоловіки-шведи їздили до інших шведських поселень в Україні і Росії у пошуках наречених. Пізніше звичним явищем стали змішані шведсько-німецькі, шведсько-українські та шведсько-російські пари, але всі вони ставали частиною шведської громади, яка, не зважаючи на свою ідентичну відокремленість, приймала на себе удари долі і разом з українськими селянами [219, с. 103].

Зважаючи на те, що етнічна група шведів у Зміївці була тривалий час ізольованою від метрополії, культурні надбання народності стали досвідом колективної пам'яті, своєрідної моделі, яка, ймовірно, могла б повторитися за

певних обставин. Інтерес до вивчення особливостей саме такого ізольованого осередку культури окремого народу очевидний, особливо по відношенню до однієї з провідних сторін людського існування – сім'ї. У шведів Зміївки дім втілював у собі Всесвіт, а образ господаря асоціювався з образом духа, що вже своєю суттю позначав патріархальний тип відносин у родині. Шведи-чоловіки навчали своїх німецьких та українських дружин шведської мови. Сучасна дослідниця даної етнічної групи переконувала, що зараз жінки-українки знають шведську не гірше, ніж чоловіки [219, с.105 – 106].

Ролі чоловіка та дружини у родинях шведських поселенців ідентифікувалися вже існуючим ладом життя, верховенство у сім'ї належало чоловікові. Жінка доглядала за домашнім господарством, нерідко вона виконувала функції знахарки, беручи участь у своєрідних зібраннях. Ця традиція збереглася і донині. У Зміївці є своя знахарка Ельза Козенко, яку навчила всьому необхідному її бабуса Емма Утас. Старошведською мовою вона «вичитує» всі намовляння. Тривалий час Емма Мальмас виконувала роль священика в громаді.

Специфіка виховання дітей у шведських родинях ХІХ – початку ХХ ст. впливала з світоглядних уявлень їхніх батьків та умов ведення господарства.

Черговим із провідних напрямів виховання у шведських родинях, у змішаних шведсько-німецьких чи шведсько-українських сім'ях було релігійне виховання. Хоча відвідування кірхи для них не було показником добродетності і праведності, головне для них – мати Бога у душі. Представники євангелістсько-лютеранського віросповідання, як шведи, так і німці, вчили своїх дітей любити Бога, робити праведні справи. Варто зауважити, що всі діти поселенців охрещувалися у лютеранських церквах, навіть не зважаючи на певні відмінності у трактуванні релігії (маємо на увазі дітей католиків, євангелістів-лютеранів, реформістів і т.д.) [271, спр. 1]. Своєрідними, етнічно визначальними є обряди хрещення у шведів, адже вони

переконані, що дитина має прийти на цей світ як у мікрокосмос, а не як у хаос.

Традиційно шведських дівчат і хлопців виховували однаково. Для хлопців велику роль відігравав взірць батька. У родинях шведів хатні обов'язки ділилися порівну, чоловіки також могли допомагати дружині, абсолютно не соромлячись цього. Навіть зараз вони можуть прибрати в будинку, випрати білизну, помити посуд, сходити до магазину, приготувати їжу. Саме в такому дусі виховували дітей. Традиційно у шведів бабуся не доглядала за онуками, а відвідувала їх, коли мала час і бажання. В умовах ізольованості жителів Гаммальсвенскбю ця традиція збереглася, але дещо у деформованому вигляді.

Трудове виховання дітей у шведсько-німецьких родинях диктувалося особливостями господарювання. Традиційними для південноукраїнських маленьких шведів і шведок були допомога по домашньому господарству, догляд за тваринами, робота в полі тощо.

Серед провідних засобів виховання ми виділяємо слово батьків, їхній приклад. Мова у даному випадку перебирала на себе як функцію виховного впливу, так і способу національної самоідентифікації, збереження своєї культури та побуту. Зміївські шведи, живучи виокремлено від метрополії з XVIII ст., зберегли свою старошведську мову, що значно відрізняється від сучасної. Зараз нею послуговуються у сім'ї, вона має багато німецьких, українських та російських вкраплень. Тому дослідники (Г. Позняк та Н.Тимченко) говорять про своєрідний зміївський діалект – суржик. Але, не зважаючи на всі зовнішні впливи, у сім'ї шведи зберегли свою мову. Окрім мови, національний колорит зберігся в одязі, в характері спорудження будинків, що продиктовано особливостями внутрішньосімейних взаємовідносин (специфікою старошведських садіб є огорожі, що збереглися і донині. Вони є символічним відокремленням однієї сім'ї від іншої, власне шведів від усіх інших народностей. Огорожі допомагали створити психологічний комфорт, відокремитися від усього світу). Таким чином,

Південь України збагатився ще на один яскраво виражений, неподібний до усіх інших осередків – шведський.

Помітний слід в історії культурного та господарського освоєння регіону залишили німці. Характерною рисою всіх німецьких поселень була національна єдність, солідарність та релігійність. Саме релігійна приналежність і визначала ступінь єднання між членами німецької общини. Проаналізувавши свідчення очевидців, спогади та архівні дані, можемо говорити про те, що з пелюшок батьки-німці долучають дитину до релігії. На ранньому етапі виховання батьки брали своїх дітей на збори, «чтобы все в себя впитывал». З дітьми такого віку в основному займалися матері, які замість казок розповідали біблійні історії або повчальні притчі з життя.

У багатьох німецьких колоністів існував звичай збиратися ввечері усією сім'єю і читати вголос Біблію, згодом аналізувати прочитане, співати релігійні пісні. «По вечерам собирались всей семьей в большой комнате, там кто-нибудь из взрослых читал Библию. В это время остальные занимались хозяйственными делами: мама и сестры вязали, папа ремонтировал что-нибудь, а мы играли и слушали», – згадував Барг Франц [28, с. 24].

Бабусі і дідусі часто займалися релігійним вихованням своїх онуків. Марія Ліхтенвальд так про це згадувала: «Читать Библию у нас дома считалось обязательным. В семье этому нас учил дедушка Федор Федорович Вервайн. Он объяснил, как нужно молиться и что вообще делать. Дома учил нас читать Библию с 6 лет, кроме этого, по вечерам вместе с взрослыми мы молились и пели песни. Когда наш папа ходил в кирху, то брал нас с собою» [106, с. 194].

У селах при молитовних домах існували школи конфесійного спрямування. Їх основним завданням було виховання релігійно свідомого підростаючого покоління. Заняття проводив пастор. Діти відвідували школу з 4 – 5 років. Там їм читали Біблію, вони вивчали псалми і релігійні тексти. Для дітей придумували історії, які пояснювали, як треба чинити в різних ситуаціях. Деякі з них бралися з реального життя знайомих, аби їх було

легше зрозуміти [106, с. 194]. Дитина регулярно відвідувала збори громад. Це вважалось святковою подією. З цього приводу дітей ошатно одягали. При цьому вони не були пасивними глядачами, а брали активну участь у зібраннях: слухали проповіді, читали молитви, співали в хорі [106, с. 194]. На цьому етапі відбувається зближення дитини та релігії, що в подальшому ставало для неї невід'ємною частиною життя.

Релігія як сенс існування здебільшого притаманна для німців-баптистів, у меншій мірі – для католиків та лютеран. Виходячи з цього, відбувалося хрещення дитини. Відразу після народження – комформація у лютеран і католиків, а от у баптистів – у 14 років [274].

Як правило, цієї події довго чекали, до неї готувалися, адже після цього дитина ставала повноправним членом громади. Взагалі, релігійне виховання дитини в сім'ях німецьких колоністів відіграло провідну роль у процесі її соціалізації. Саме рівнем релігійності відзначалися окремі групи німецьких колоністів. Завдяки релігійному вихованню глибоко віруюча людина не уявляла свого життя поза сім'єю, громадою, без Бога. Вплив громади на окрему людину в середині колонії зменшувався впродовж XIX ст. Вона не переставала вірити в Бога, не зважаючи на всі суспільні віяння, що йшли переважно з робітничої сфери.

Численні документи земських управ свідчать, що німецькі колоністи навчали своїх дітей, аби ті «научились позначать Бога из природы, чтобы умели отличать одну сторону от другой, знали, как путешествовать, как измерять поле, как пользоваться календарем» [252]. Ці знання заклали основу трудового виховання німецьких дітей на зламі століть. Відомо, що німецькі колонії були досить заможними. Цьому дослідники знаходять пояснення як економічного характеру, так і особливостями ментальності німців – їхньої працелюбності, яка закладалася, на нашу думку, саме в сім'ї. Зі спогадів Томаса Мартіна, батьки з дитинства брали його в поле, а, коли він підріс, то батько навчав поводитися з молотаркою, а також віялкою, косаркою, жаткою–снопов'язкою, плугами та іншим реманентом, що був

невід'ємною частиною землеробітку у німецьких колоніях [258]. Дочки Магдалени Кельмен згадували, що вони переважно допомагали своїй матері по господарству, доглядали за садком, прибирали в хаті з усією, притаманною німцям, акуратністю [252].

При цьому, окрім настанов, повчань, повторювання дій за батьками, велике значення мала думка общини у трудовому і релігійному вихованні німців. Це, на нашу думку, було особливістю виховання німецької ментальності, порядку, чіткості та скрупульозності. Община, як і сім'я, виступала засобом концентрації етнонаціонального фактору у вихованні.

ВИСНОВКИ

Характерним для Півдня України на зламі XIX – XX ст. ст. була наявність етнічнозмішаних сімей. Щоправда, їх питома вага була не значною – всього 2,7 %. Найпоширенішими були українсько-російські сім'ї.

У даному етнокультурному регіоні у результаті асимілятивних процесів співіснування різних народів на одній території. Такі сім'ї вибудували свої спільні взаємовідносини, котрі першочергово відрізнялися від традиційних поглядів на шлюб та сім'ю кожного з народів. Усе це супроводжувалося розпадом російської великої сім'ї, утворенням нової малої форми, стиранням національної самовизначеності, асиміляційними процесами у побуті, релігії (тут варто зауважити, що протягом XIX ст. старообрядці, молокани, духоборці перейшли у православну віру), виробленням спільної мови – суржика, внутрішньо-сімейними механізмами нівелювання занадто монархічного авторитаризму батька, зникненням безправності невістки, втрачанням окремих обрядів, пов'язаних з народженням дитини).

Вивчаючи особливості виховання дітей у етнічнозмішаних сім'ях, ми звернули увагу на утворення нових міжетнічних трансформацій традиційних уявлень та переконань. Окрім цього, результатом таких взаємодій було виникнення нової полікультурної сім'ї, специфічної мови, форм і засобів виховного впливу на дітей.

Говорячи про родини іноземних колоністів, зауважимо, що представники різних етносів в нових умовах намагалися зберегти свою національну ідентичність. Це прагнення відобразилося на вихованні дітей (мова, побут, релігійність і поведінка в суспільстві).

Специфічною особливістю Півдня України XIX – початку XX ст. ст. були родини менонітів, німецько-шведські та шведсько-українські сім'ї. У процесі виховання дітей батьки намагалися продовжити у дітях свою національну самовизначеність, передавши їм усі основи сімейного устрою якомога повніше. Це спостерігається і в трудову, і в релігійному вихованні.

Особливістю всіх родин іноземних колоністів був беззаперечний авторитет общини, яка контролювала та визначала процес сімейного виховання. Загалом, у ході дослідження ми встановили, Південь України на рубежі XIX – XX ст. ст. постав як мультиетнічний, абсолютно винятковий регіон, з характерними лише для нього особливостями виховного впливу на дітей у сім'ї.

ПІСЛЯМОВА

Сімейне виховання є невід'ємною частиною національної системи освіти і виховання. З його допомогою в сім'ї як вічному загальнолюдському мікросередовищі життєдіяльності декількох поколінь людей починається процес соціалізації особистості, здійснюється передача дітям накопиченого людством, родоводом і батьками досвіду, закладаються основи громадянських, трудових і моральних принципів і норм поведінки, здійснюється підготовка дітей до самостійного сімейного життя.

Сімейне виховання – це одна з найбільш древніх споконвічних форм соціалізації і виховання дітей, яка органічно об'єднує об'єктивний вплив культури, традицій, звичаїв, поглядів народу, сімейно-побутових умов і взаємодію батьків з дітьми, у процесі якої відбувається повноцінний розвиток і становлення їхньої особистості.

Особливості сімейного виховання дітей південноукраїнського регіону в кінці XIX – початку XX ст. ст. сформувалися під впливом як соціально-економічних чинників, так і завдяки поєднанню національних та міжнаціональних елементів у культурі кожного етносу, що населяли окреслену територію. Історія заселення південноукраїнського регіону та його соціально-економічний розвиток, безумовно, вплинули на шлюбно-сімейні стосунки його мешканців, що позначилося на специфіці виховання дітей у родині Півдня України. Ці особливості були зумовлені тісною взаємодією культур різних етносів, відмінностями у способах господарювання, виховних традиціях, народній творчості тощо.

Виокремлено соціокультурні передумови та чинники розвитку сімейного виховання: заселення регіону представниками різноманітних за своїм соціальним та національним складом; стрімкий розвиток промисловості та сільського господарства; незначне поширення кріпацтва; утворення нових епархій на Півдні України; асиміляція культурних та соціальних надбань представників різних за типами родин; відкриття Новоросійського

університету, що сприяло збільшенню кількості інтелігенції, а, відповідно – здобутків у різних наукових сферах, покращенню рівня грамотності серед населення; прагнення зберегти окремими народами свою національну ідентичність; незначна економічна залежність від поміщиків, що дозволяло практично вільно брати шлюб; поява сімей інтелігенції; специфіка формування родин духовенства; відміна кріпацтва та поява робітничої сім'ї, в подальшому – пролетарської.

Визначено, що вирішальну роль у становленні особливої системи сімейного виховання в регіоні відігравали відмінності в сімейно-побутовому укладі представників різних національностей, і передусім, у структурі сім'ї та внутрішньо-сімейних відносинах.

На основі аналізу джерельної бази встановлено, що найпоширенішим типом сім'ї Півдня України XIX ст. була селянська. Специфіка виховання дітей у селянській родині південноукраїнського регіону зумовлювалася поліетнічністю його складу. Виховання дитини в сім'ї селянина-хлібороба тогочасного періоду було трудове, основна мета якого полягала у ранньому залученні дитини до праці в полі, на присадибній ділянці, догляді за тваринами тощо. Система трудового виховання у селянській сім'ї була чітко диференційована відповідно до вікових і статевих особливостей дитини. Водночас роль церкви у суспільному житті підсилювала значення релігійного виховання в сім'ї цього типу.

Виникнення і розвиток робітничої сім'ї Півдня України в означених хрономежах зумовлений формуванням робітничого класу. Характерною особливістю сім'ї робітників південноукраїнського регіону є її поліетнічний склад. У робітничій сім'ї зберігається провідна роль трудового виховання, підвищується вплив економічного чинника у вихованні.

Дослідження показало, що родини інтелігенції на Півдні України на зламі століть проживали як у міській, так і у сільській місцевості. Мета виховання дітей у таких сім'ях спрямовувалася на формування інтелектуально розвиненої особистості, що зумовлювало перевагу

розумового виховання над трудовим, зокрема діти мало залучалися до різних видів праці як вдома, так і в суспільному житті. Головним обов'язком дитини визнавалося сумлінне навчання. Акцентуючи увагу на розумовому вихованню, батьки-інтелігенти звертали увагу на естетичне збагачення своїх дітей, залучаючи їх до надбань світової літератури.

Безумовно, у родинах духовенства південноукраїнського регіону визначеного періоду провідним було релігійне виховання. Від народження життя дітей священників було тісно пов'язане з церквою. Основним засобом виховного впливу на дітей було вивчення церковно-богослужбних книг. Чимало уваги приділяли вихованню покірності і слухняності, поваги до батьків і старших. У таких сім'ях у цілому виховання зазнало впливу професійної діяльності батьків.

У ході дослідження доведено: Південь України XIX – початку XX ст. ст. – це поліетнічний регіон, що сформувався під впливом соціально-економічних та політичних чинників, що істотно відобразалося на культурному та освітньому становищі краю. Населення означеної території складало представники різних національностей: українці, росіяни, німці, болгари, шведи, що визначило етнорегіональний характер виховання дітей у ній.

Найпоширенішими були російсько-українські родини, що в нашому дослідженні презентуємо як приклад полікультурної сім'ї. Їй були властиві такі особливості: розпад російської великої сім'ї, утворення малої форми, процеси, що вели до нівелювання національної самовизначеності, асиміляційні зміни в побуті, релігії, формування спільної мови (суржика), а головне – до змін у внутрішньо-сімейних стосунках (з часом зменшується монархічний авторитаризм батька, втрачається безправність невістки тощо). У полікультурних сім'ях відбулась утрата окремих традиційних поглядів на виховання дітей.

Українці брали шлюб з росіянами частіше, аніж з представниками інших національностей. Цьому сприяли і близькість мов, культури, побуту, релігії.

Саме тому українсько-російські шлюби і практика виховання дітей у родинях є своєрідністю сімейного виховання Півдня України.

Українська родина характеризувалася тим, що дитину виховували на засадах любові до рідного краю, мови, поваги до старших, молодших, до славної традиції українського народу. У російських сім'ях, як правило, приклад батьків, їх світоглядні позиції були основою виховання дітей, які працювали поруч із дорослими, шанобливо ставились до релігійних обрядів, традицій звичаєвого укладу.

Серед однонаціональних родин іноземних колоністів специфічними були сім'ї менонітів, що зумовлювалися ізольованістю їх від зовнішніх суспільних процесів. Дівчата займалися всією хатньою роботою, а хлопці зростали поза будинком, проводили більше часу з батьком. Виховання дітей у менонітських колоніях, зазнавши впливу місцевого населення, на початок ХХ ст. трансформувалося, отримавши чимало спільних рис.

Значними за чисельністю були і болгарські сім'ї, що вели переважно ізольований спосіб життя. До сімейного виховання ставилися відповідально, ретельно дотримувалися народних звичаїв, що супроводжували дитину з моменту зачаття і впродовж усього життя. Традиційно віддавали перевагу релігійному та моральному вихованню.

Характерною особливістю всіх німецьких родин виступала єдність, солідарність та релігійність. Саме релігійна належність і визначала ступінь єднання між членами німецької общини, думка якої, окрім настанов, повчань, повторювання дій за батьками мала велике значення у трудовому і релігійному вихованні німців. Це сприяло вихованню німецької ментальності. Німецька община, як і сім'я, виступала засобом концентрації етнонаціонального чинника у вихованні.

Своєрідність виховання дітей у шведських родинях полягала у відносно демократичному поділі сімейних обов'язків, абсолютному авторитеті батька й перевазі релігійного та трудового виховання.

Проведений історико-педагогічний аналіз сімейного виховання в південноукраїнському регіоні в кінці XIX – початку XX ст. ст. дозволив визначити, що специфіка виховного впливу на дітей визначалась приналежністю сім'ї до тієї чи тієї соціальної групи та етнічної спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альперович В. Семья серебряного и золотого возраста. Социальная геронтология. Психология семьи / В. Альперович. – Самара, 2002. – С. 259–280.
2. Антонович В. Три національні типи народні / В. Антонович // Правда. – 1888. – Річн. ХІХ, вип. ІІІ. – С. 157–169.
3. Анфимова А. Крестьянское хозяйство Европейской России 1884–1904 / А. Анфимова. – М., 1980. – 84 с.
4. Арутюнян Ю. В. Этносоциология / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 271 с.
5. Ауэрбах А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – Дек.
6. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1863. – 130 с.
7. Багaley Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багaley. – К., 1889. – 475 с.
8. Баран О. Сім'я української сільської інтелігенції у Галичині наприкінці ХІХ – 30-х років ХХ ст. / О. Баран // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова: Серія: Іст. науки. [зб. наук. пр.]. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 230–235.
9. Белогуров А. Этногенез и «национально-региональный компонент» / А. Белогуров // Высшее образование в России. – 2002. - № 6. – С.12-18.
10. Бех І.Д. Категорія ставлення в контексті розвитку "Я" особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. –1997. –№ 3. – С.9 –21.
11. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Белікова Марина Володимирівна; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 24 с.

12. Боас Ф. Границы сравнительного метода в антропологии / Ф.Боас // Антология исследований культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С.509-518.
13. Бобров В. Одеський Рішельєвський ліцей – осередок вищої та середньої освіти Півдня України: (до 180-річчя з дня заснування) / В. Бобров // Освіта і управління. – 1997. – № 4. – С. 173–174.
14. Бойко Я. В. Аграрна колонізація Півдня України (60–80-і роки ХІХ століття) / Я. В. Бойко // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С.98–108.
15. Бойко Я. В. Заселення Південної України (кінець ХVІІ – поч. ХХ ст.ст.) / Я. В. Бойко. – Луцьк, 2006. – 356 с.
16. Бойко Я. В. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець ХVІІ –ХІХ ст.) / Я. В. Бойко, Н. О. Данилович // Український історичний журнал – 1992. – № 10/11. – С. 59–62.
17. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / О. Боряк. – К.: Либідь, 2006. – 326 с.
18. Большая советская энциклопедия: в 52 т. / [гл. ред. А. Прохоров]. – М., 1976– .–
Т. 23. – 1976. – 126 с.
19. Бондарь С. Ф. Секта меннонитов в Росии / С. Ф. Бондарь. – Петроград, 1916. – 115 с.
20. Братское слово православному христианину о святости церковного обряда священника Іоанна Наумовича // Херсон. Епархиал. ведом. – 1885. – № 16. – С. 525–527.
21. Быт западно-русского селянина / Крачковский Ю. Ф. – М.: Книга по требованию, 2011. – 223 с.
22. Верещька Л. І. Греки в Південному Придністров'ї: ХVІІІ–ХІХ ст. / Л. І. Верещька // Ист. краеведение Одещины. – 1979. – С. 65–72.
23. Верещагин П. Д. Аграрные миграции крестьянства Белоруссии на окраины России в конце ХІХ – начале ХХ века: дисс. ... д-ра ист.наук:

- 07.00.02 / П. Д. Верещагин; Акад. наук СССР, Ин-т истории. – М., 1981. – 254 с.
24. Веснин Л. Современный великорус в его свадебных обычаях и семейной жизни / Л. Веснин. – СПб., 1886. – 53 с.
25. Влияние христианства на семью // Херсон. Епархиал. ведом. – 1883. – № 7. – С. 154–171.
26. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
27. Войцеховський Ю. В. Українська інтелігенція ХІХ–ХХ століть. Її формування та діяльність на Півдні України / Ю. В. Войцеховський, Т. П. Макаренко // Бердян. держ. пед. ін-т ім. П. Д. Осипенка. Сер.: Історія. – Бердянськ, 2001. – С. 140–147.
28. Волкова А. Н. Быт немецких колонистов / А. Н. Волкова. – М., 1969. – 24 с.
29. Волобуев П. О периодизации рабочего движения в России / П. Волобуев // Рабочий класс и рабочее движение в России 1861–1917. – М., 1966. – 217 с.
30. Воропай О. Звичаї українського народу / О. Воропай. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.
31. Воспоминание о почившем в Бозе архиепископе Никаноре брата его // Херсон. Епархиал. ведом. – 1891. – № 1/2. – С. 27–28.
32. Всеволожский Н. Крым и Одесса / Н. Всеволожский // Сын Отечества. – 1838. – Т. 6. - № 11/12. – С. 1–52.
33. Г. Ієромонах Аристарх. Що потрібно знати про церковний етикет на приході // Зазимський благовісн. – 2010. – № 3. – С. 2–5.
34. Газета «Искра». – Херсон, 1903. – № 47. – С. 1–7.
35. Газета «Херсонские губернские ведомости». – Херсон, 1868. – № 3. – С. 1–5., № 6. – С. 1–6.
36. Газета «Херсонские губернские ведомости». – Херсон, 1867. – № 2. – С. 1–5.

37. Газета «Херсонские губернские ведомости». – Херсон, 1887. – № 5. – С. 1–5.
38. Газета «Таврические губернские ведомости». – Симферополь, 1887. – № 4. – С. 2–8.
39. Газета «Югъ». – Херсон, 1899. – № 15. – С.1–7.
40. Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде. Степь / М. Ганенко // Херсон: Беллетрист. сб. – СПб., 1886. – С. 136–139.
41. Гастгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России: в II т. / А. Гастгаузен. – М., 1870– .–
Т. 1. – 1870. – С. 476–477.
42. Георгиева-Стойкова Ст. Огнището в българские бит / Ст. Георгиева-Стойкова. – София, 1956. – 157 с.
43. Говорун А. В. Сімейне виховання у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Говорун Алла Валентинівна; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1995. – 24 с.
44. Голод С. И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / С. И. Голод; [под ред. Г. М. Романенковой.] – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 136 с.
45. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців 19 – початку 20 століття / М. В. Гримич; КНУТШ. – К.: Арістей, 2006. – 560с.
46. Грінченко Б. Популярні книжки / Б. Грінченко. – К., 1891. – 23 с.
47. Григорян Л.Т. Язык мой – друг мой / Л.Т. Григорян. – М., 1988. – 203 с.
48. Гребенников И. В. Повышение педагогической культуры родителей как основа совершенствования семейного воспитания школьников / И.В. Гребенников. – М., 1971. – 83 с.
49. Громыко М.М. Семья и община в традиционной духовной культуре русских крестьян XVIII – XIX веков. / М.М. Громыко – М., 1989. – 216 с.

50. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський; [упоряд. тексту і авт. післямови Я. Левчук]. – К.: Либідь, 2006. – 253 с.
51. Губенко Г. Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Юга Украины (конец XIX – начало XX вв.): консп. лекц. / Г. Н. Губенко. – К.: Вища шк., 1976. – 44 с.
52. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Гупан Нестор Миколайович; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2001. – 40 с.
53. Демиденко Л. А. Громадський побут болгар Одещини (на матеріалах Болградського району) / Л. А. Демиденко // Нар. творч. і етногр. – 1965. – № 2. – С. 65–73.
54. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершённое в 1837 г. / А. Демидов. – М., 1853. – 543 с.
55. Диханов В. Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Диханов В'ячеслав Якович; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечников. – К., 2001. – 15 с.
56. Добровольский О. Рождение ребенка в русских деревнях / О. Добровольский // Рус. филол. вестн. – 1886. – Вып. XVI. – С. 128–131.
57. Дробижева Л. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости / Л. Дробижева // Россия реформирующаяся. – Вып. 7. – М., 2008. – С. 214–228.
58. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – [3-е изд.]. – СПб.: Питер, 2008. – 176 с.
59. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина; [отв. ред. А. А. Преображенский]; Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1981. – 216 с.

60. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 205 с.
61. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / [авт. уклад В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко та ін.]. – Дніпропетровськ: Сталкер, 2000. – 496 с.
62. Егоров А. М. Описание хазяйства меннонитов / А. М. Егоров. – М., 1880. – 112 с.
63. Етнографія України: навч. посіб. / [за ред. проф. С. А. Макаруча]. – [2-е вид.]. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
64. Екатеринославские Епархиальные ведомости. – Екатеринослав, 1887. – № 4. – С.15.
65. Заславский Е. Стачечные выступления на Украине / Е. Заславский // Вперед. – 1875. – № 20. – С.2 – 15.
66. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX в.в.) / Р. Зидер; [пер. с нем. Л. А. Овчинцевой]. – М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
67. Золотарева О. А. Антрополого-гуманистическая концепция семейного воспитания П. Ф. Каптерева: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Золотарева Ольга Анатольевна; Ин-т теории образования и педагогики Рос. акад. образования. – Йошкар-Ола, 2001. – 19 с.
68. Зуев В. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1872 гг. / В. Зуев. – СПб., 1787. – 216 с.
69. Історія міст і сіл України. Кримська область / [ред. кол. тому: Солодовник Л. Д. (голова) та ін.]. – К., 1974. – 624 с.
70. Історія міст і сіл України. Миколаївська область / [ред. кол. тому: Васильєв В. О. (голова) та ін.]. – К., 1981. – 712 с.
71. Історія міст і сіл України. Одеська область / [ред. кол. тому: Чередниченко А. П. (голова) та ін.]. – К., 1978. – 868 с.
72. Історія міст і сіл України. Херсонська область / [ред. кол. тому: Касьяненко О. Є. (голова) та ін.]. – К., 1972. – 688 с.

73. Из речи И. У. Палимсестова // Херсон. Епархиал. ведом. – 1890. – № 4. – С. 99–163.
74. Известия ИРГ общества. – СПб., 1877. – 202 с.
75. Ильинский В. Как ведется воспитание в деревенской Руси / В. Ильинский. – СПб., 1906. – С. 54–70.
76. Исаев А. А. Переселение в русском народном хозяйстве / А. А. Исаев. – СПб., 1891. – С. 33–34.
77. История УССР: в 10 т. / [ред. И. И. Артеменко, В. Д. Баран, С. Н. Бибииков]. – К., 1981–1984.
Т. 4. – 1982. – 312 с.
78. Кабузан В. Народонаселения Бессарабской области (губернии) в первой половине XIX века / В. Кабузан // Ист. зап. – 1969. – С. 232–242.
79. Какой должна быть жена священника // Херсон. Епархиал. ведом. – 1891. – № 3. – С. 84–94.
80. Калачова І. І. Ад добрага караня — добры парастак: этнапедагагічныя традыцыі беларусаў у выхаванні дзяцей: дапам. для педагогаў дашк. устаноў / І. І. Калачова. — Мінск: НМ Цэнтр, 1999. — 128 с.
81. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина XX століття) [Текст] : автореф. дис. докт. пед. наук : 13.00.01 / Н. А. Калініченко ; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2008. – 38 с.
82. Карпова А. В. Херсонська губернія в архівних документах / А. В. Карпова. – Херсон, 1975. – 110 с.
83. Касимова Т. В. Идея добродетельной матери в педагогике Германии второй половины XVIII века : автореф. дис. ... канд. пед наук: 13.00.01 / Т. В. Касимова; Архангельский государственный ун-т. – Архангельск, 2002. – 24 с.
84. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993. – 215 с.

- 85.Квітка К. Збірки пісень українського народу / К. Квітка // Нар. творч. та етногр. – 1958. – № 1. – С. 51–56.
- 86.Ким М. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР / М. Ким. – М., 1955. – 84 с.
- 87.Кирьянов Ю. Облик российского пролетариата / Ю. Кирьянов // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 года: материалы к науч. сессии по истории пролетариата, посвящ. 50-летию Великого Октября, 14–17 нояб. 1967 г.: В 2 ч. – Одесса, 1967. – Ч. 1. – С. 51–74.
- 88.Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – 180 с.
- 89.Кожухаров Г. Българска такъ щапрез пет столетия / Г. Кожухаров. – София, 1967. – 312 с.
- 90.Концепція «Сім'я і родинне виховання» // Рідна шк. – 1996. – № 11/12. – С. 11–12.
91. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.
92. Кравець В.П. Психолого – педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1997. – 180 с.
- 93.Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: істор.-етногр. нарис / О. М. Кравець. – К.: Наук. думка, 1966. –198 с.
- 94.Кравченко О.О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819 – 1897) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 Кравченко Оксана Олексіївна; Інститут педагогіки АПН України. – Умань, 2009. – 223 с.
- 95.Крачковский Ю. Ф. Быт западно-русского селянина / Ю. Ф. Крачковский // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете 1873 г. – СПб, 1874. – 214 с.
- 96.Крупенская В. Изменения в рабочей семье в связи с социально-экономическим развитием страны и ростом пролетарского движения / В. Крупенская // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 года:

- матеріали к науч. сессии по истории пролетариата, посвящ. 50-летию Великого Октября, 14–17 нояб. 1967 г. – Одесса, 1967. – Ч. 2. – С. 86–92.
97. Культура і побут населення України: навч. посіб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – [2-е вид., доп та перероб.]. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
98. Культурно-бытовые процессы на Юге Украины / [ред. Ю. В. Ивановой]. – М., 1979. – 190 с.
99. Латынина Д. История педагогики. Воспитание и образование в России (X–XX века): [учеб. пособ.] / Д. Латынина. – М.: Издат. дом «Форум», 1998. – 584 с.
100. Лиман І. І. Православна церква на півдні України (1775–1761 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Лиман Ігор Ігоревич; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 33 с.
101. Линниченко И. А. Привет чехам / И. А. Линниченко // Одес. листок. – Одесса, 1918. – № 12. – С. 17–23.
102. Лось Ф. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. / Ф. Лось. – К., 1962. – 142 с.
103. Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба / Ф. Лось. – К., 1955. – 186 с.
104. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство, 1994. – 399 с.
105. Максимович М. О. Дні та місяці українського селянина / [упоряд. М. О. Максимович], [пер. з рос.; вступ. ст. та прим. В. Гнатюка]. – К., 2002. – 188 с.
106. Мандрикіна Т. Просвітницька діяльність приазовських німців: етнопедагогічні детермінанти (друга половина XIX – початок XX століття) / Таміла Мандрикіна, Людмила Чулкова // Українсько-німецькі педагогічні студії: [зб. наук. пр. учених ун-ту Фрідріха-Александра та

- Бердян. держ. пед. ун-ту] / Бердян.держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 2005. – С. 193–204.
107. Мареев В.И. Исследовательская деятельность в педагогическом вузе: теория и практика / В.И. Мареев. – Ростов н/Д, 1999. – 152 с.
108. Маринов В. Принос към изучването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизотна България / В. Маринов. – София, 1965. – 233 с.
109. Марков Е. Обетованные земли. К вопросу о крестьянских переселениях / Е. Марков // Рус. речь. – 1882. – № 3. – С. 256–270.
110. Маруневич М. В. Материальная культура гагаузов конца XIX начала XX в. / М. В. Маруневич. – Кишинев: «Штиинца», 1988. – 192 с.
111. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером генерального штаба. Екатеринославская губерния / [Сост. Генерал. штаба капитан Павлов]. – СПб., 1862. – 268 с.
112. Мільчев В. І. До історії сербських поселень на півдні України: Мита Костић. Нова Србија и Славеносрбија / В. І. Мільчев. – Нови Сад: Стојков, 2001. – 192 с.
113. Мільчева А. О. Сімейно-побутові традиції болгар південної України у XIX ст. / А. О. Мільчева // Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX–XX ст.: [зб. наук. пр. III регіон. наук. конф. 14–15 верес. 2000 р.: до 100-річчя Запоріз. держ. тех. ун-ту] / М-во освіти України, Запоріз. обл. держ. адмін., Запоріз. держ. техн. ун-т; / [редкол.: М. В. Дєдков, В. К. Єршова]. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – С. 61–64.
114. Медико-статистические данные. – Херсон, 1889. – 152 с.
115. Местечко Дмитровка // Херсон. Епархиал. ведом. – 1891. – № 17. – С. 528–529.
116. Мисержи С. Д. Колонистское законодательство и проблема этнической идентичности иностранных поселенцев Юга Украины в I половине XIX в. / С. Д. Мисержи, Е. В. Перегуда // Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX–XX ст.: [зб. наук. пр. III регіон. наук. конф. 14–15 верес. 2000 р.: до 100-річчя Запоріз. держ. тех. ун-ту] / М-во освіти України,

- Запоріж. обл. держ. адм., Запоріж. держ. техн. ун-т; [редкол.: М. В. Дедков, В. К. Єршова]. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – С.54–58.
117. Мухамеджанова В. Супружеские взаимоотношения в моно- и полиэтнических семьях / В. Мухамеджанова, Л. Рожкова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2008. – С.53 – 60.
118. Надлер В. К. Одесса в первые годы её существования / В. К. Надлер. – Одесса, 1893. – 246 с.
119. Надольська Ю.А. Соціокультурні передумови становлення та розвитку освіти Півдня України у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. / Ю. А. Надольська // Єдність навчання і наукових досліджень - головний принцип університету. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С.201-202.
120. Наукові записки Херсонського педінституту. – Херсон, 1955. – Вип 5. – С. 4–5.
121. Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті / В. І. Наулко // Укр. геогр. журн. – 1997. – № 2. – С. 17–21.
122. Наулко В. Культура і побут населення України / В. Наулко. – К., 1993. – 288 с.
123. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: (Историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К., 1975. – 213 с.
124. Несколько слов о воспитании // Херсон. Епархиал. ведом. – 1890. – № 7. – С. 216–468.
125. Нестеренко М.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ века / М. А. Нестеренко. – М., 1954. – 211 с.
126. Николаев В.А. Русская народная педагогика / В.А. Николаев. – Орел, 1993. – 276 с.
127. Новороссийский телеграф. –1887. – 23 дек.

128. О влиянии немцев на русскую жизнь // Херсон. Епархиал. ведом. – 1890. – № 2. – С. 35–50.
129. О штундах // Херсон. Епархиал. ведом. – 1883. – № 15. – С. 1011–1017.
130. Описание меннонитских колоний в России // ЖМГИ – 1842. - 4. IV. – С. 34–37.
131. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М.В. Осорина. – СПб., 2000. – 182 с.
132. Отчет члена совета Крестьянского поземельного банка Ф. Воропонова об исполнении в 1886 г. командировки в южные губернии для обследования переселенческих земельных покупок совершенных с помощью Крестьянского банка. – СПб., 1887. – 51 с.
133. Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования // Становление этнопедагогике как отрасли педагогической науки. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 Декабря 2001 г.) Элиста: АПП «Джангар», 2003. – С. 42 – 49.
134. Пачев С. Освіта та рівень писемності приазовських болгар у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. / С. Пачев // Българска Бесарабія. – Запоріжжя, 2001. – С. 205–209.
135. Педагогическая энциклопедия / [ред. И. А. Каиров, Ф. Н. Петров и др.]. – М.: Сов. энцикл., 1968. – 912 с.
136. Педагогический энциклопедический словарь / [гл. ред. Б.М.Бим-Бад; редкол. : М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др.]. – М. : Большая Рос. энцикл., 2002. – 528 с.
137. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. // Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого] / XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
138. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. // Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого] /XLI. Таврическая губерния. – СПб., 1904.

139. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. // Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого] / XLVII. Херсонская губерния. – СПб., 1904.
140. Персиц М. Атеизм в истории русского рабочего движения конца XIX–начала XX века / М. Персиц // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 года: материалы к науч. сессии по истории пролетариата, посвящ. 50-летию Великого Октября, 14–17 нояб. 1967 г.: В 2 ч. – Одесса, 1969. – Ч. 1. – С. 82–89.
141. Плеханов Г. Избранные философские произведения: в 5 т. / Г. Плеханов. – М., 1958– .–
Т.5. – 1958. –511 с.
142. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): монографія / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2002. – 331 с.
143. Полезные советы сельского пастыря своим прихожанам // Херсон. Епархиал. ведом. – 1883. – № 9. – С. 207–216.
144. Пономарев А. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: (Этносоциальные проблемы) / А. Пономарев; Ин-т искусствовед., фолькл. и этногр. им. Рыльского. – К.: Наук. думка, 1989. – 317 с.
145. Попов В. Живлюще джерело. Кращі прислів'я та приказки українського народу / В. Попов. – К., 2010. – 448 с.
146. Постовий В.Г. Сім'я і родинне виховання : Концепція / В.Г. Постовий // Рідна школа. – 1996. – № 11- 12.
147. Поучение к сельским прихожанам // Херсон. Епархиал. ведом. – 1881. – № 13. – С. 331–335.
148. Поучение преосвященного Никанора, епископа Херсонского и Одесского // Херсон. Епархиал. ведом. – 1885. – № 16. – С. 511–512.
149. Поучение преосвященного Никанора, епископа Херсонского и Одесского // Херсон. Епархиал. ведом. – 1890. – № 7. – С. 183–190.

150. Почему старообрядцы не воссоединяются с русской церковью. – Херсон, 1896.– 40 с.
151. Правдюк О. В. Освіта менонітів у контексті культурного розвитку півдня України (XIX - 20-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. В. Правдюк ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 20 с.
152. Предмет духовно-воспитательной деятельности женщины // Херсон. Епархиал. ведом. – 1897. – № 14. – С. 412–420.
153. Рабочее движение в России в XIX веке. – М., 1983. – 172 с.
154. Разговор с архиепископом Херсонским и Одесским Дмитрием // Херсон. Епархиал. ведом. – 1883. – № 23. – С. 661–1079.
155. Ракава Л. В. Побит дзяцей у мінулым / Л. В. Ракава // Адукацыя і выхаванне. – 1996. – №2. – С. 19–26
156. Распоряжение епархиального начальства о записи по клировым ведомостям осиротевших // Екатеринослав. Епархиал. ведом. – 1877. – № 4. – С. 176–177.
157. Растопин В. Частновладельческое хозяйство в России / В. Растопин // Юридич. вестн. –1887. – № 11/12. – С. 2 – 15.
158. Редькіна Л. І. Етнопедагогічні традиції виховання підростаючого покоління у караїмів Криму: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 / Редькіна Людмила Іванівна; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2005. – 27 с.
159. Родинно-сімейна енциклопедія / [ред. Ф. Арват та ін.]. – К., 1996. – 409 с.
160. Родинно-сімейна енциклопедія / [авт. кол. В. М. Благігін, Н. І. Белкіна та ін.]. – К.: Богдана, 1966. – 438 с.
161. Романюк М. В. Демографічні та соціально-побутові аспекти життя населення менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX – 1917 р. / М. В. Романюк // Вісн. ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – С. 234–240.

162. Романюк М. В. Побут менонітських колоній Півдня України (І половина XIX – 1917) / М. В. Романюк // Вісн. ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – С. 111–117.
163. К. Д. фон Роммель. Спогади про моє життя та мій час / К. Д. фон Роммель. – К., 1983. – 236 с.
164. Руднев В. Промыслы крестьян в Европейской России / В. Руднев // Сб. Саратов. земства. – Саратов, 1894. – С.36.
165. Русов О. Материалы для оценки земель Херсонской губернии / О. Русов. – Херсон, 1883. – 523 с.
166. Савенок Л. А. Соціальне обличчя Херсона наприкінці XIX ст. (за матеріалами Всеросійського перепису 1897 р.) / Л. А. Савенок // Південний архів. Сер.: Іст. науки. – Херсон, 2007. – Вип. 5. – С. 65–68.
167. Сборник Херсонского земства 1891 г. – Год двадцать пятый – Херсон, 1891. – № 8, авг. – 220 с.
168. Сборник Херсонского земства. 1899 г. – Год тридцать второй. – Херсон, 1899. – № 2, февр. – 225 с.
169. Сведения по Новороссийскому краю // Одесса. – 1886. – 51 с.
170. Свод законов Российской империи. –Спб., 1857. – Т. 10, разд.1. – 372 с.
171. Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923. –23 с.
172. Семейные вечера: журн. для дет. и семейнага чтения / [ред. С. С. Каширевой]. – СПб., 1878.
173. Семенов Ю. Происхождение брака и семьи / Ю. Семенов. – М.: Мысль, 1974. – 309 с.
174. Система социологии / Пителир Александрович Сорокин. — М.: Астрель, 2008. — 1003 с., [1] л. портр.; 22 см. — (Социальная мысль России).
175. Скальковский А. А. Воспоминания молодости / А. А. Скальковский. – Одесса, 1872. – 186 с.

176. Скальковский А. А. Материалы для истории общественного образования в Одессе / А. А. Скальковский // Тр. Одес. стат. комитета. – Одесса, 1867. – Вып. 2. – С. 24–126.
177. Скальковский А. О ногайских татарах / А. Скальковский. – М., 1970. – 151 с.
178. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 т. / А. А. Скальковский. – Одесса, 1850– .– Т.2. –1850. –358 с.
179. Словник іншомовних слів: 23 000 слів / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк. – К.: «Довіра», 2000. – 1018 с.
180. Слово в день Нового года // Херсон. Епархиал. ведом. – 1890. – № 1. – С. 2–9.
181. Смольницька О. У болгар хата біла / О. Смольницька // Україна молода. – 2009. – № 10. – С. 10.
182. Соловьев М. Я. Брак и семья сегодня / М. Я. Соловьев. – Вильнюс, 1977. – 256 с.
183. Сорокин Г. И. Містечко Дмитровка: Опыт историко-статистического и этнографического описания / свящ. Г. И. Сорокин. – Херсон: Херсон. губ. зем. управа, 1890. – 65 с.
184. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. – Симферополь, 1886. – 51 с.
185. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: Рад. шк., 1985. – 312 с.
186. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К., 1996. – 286 с.
187. Степанов Ф. І. З історії переселення болгар у південну Україну в 50–60-х рр. ХІХ ст. / Ф. І. Степанов // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 76–81.
188. Стефаненко Т. Этнопсихология / Т. Стефаненко. – М., 1999. – 320 с.
189. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К.: А. П. Н., 2003. – 69 с.

190. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 6–12.
191. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: Кроки до нового виміру / О. В. Сухомлинська // [Зб. наук. пр. Спец. вип.: До витоків становлення української педагогічної науки] / [гол. ред. В. Г. Кузь та ін.]. – К.: Наук. світ. – 2002. – С. 31–40.
192. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1996. – № 1. – С. 24–27.
193. Сухомлинський В.О. Моральні цінності сім'ї / В.О. Сухомлинський / Вибрані твори: в 5-ти т. – К. : Рад. школа, 1976 – . – Т.5. – 1976. – С.436-440.
194. Таблицы учебных заведений всех ведомств Российской империи с показанием отношений числа учащихся к числу жителей. – СПб., 1838. – 120 с.
195. Тезяков Н. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н. Тезяков. – СПб., 1886. – 109 с.
196. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край: В 7 т. / П. Чубинский. – К., 1872–1878.
197. Тучинський В. А. Молдовани Півдня України в II половині ХІХ – початку ХХ ст. Соціально-економічний та культурний розвиток : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Тучинський Віталій Анатолійович; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 20 с.
198. Українська етнологія: навч. посіб. / В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
199. Українська етнопедагогіка : навч.-методичний посіб. / В.Кононенко. – Івано-Франківськ, 2005. – 508 с.

200. Українське народознавство: навч. посіб. / С. П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1997. – 608 с.
201. Українська радянська енциклопедія: У 17 т. / [С. Бажан та ін.]. – [2-е вид.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1977.
Т. 9. – 1977. – 534 с.
202. Федяєва В. Л. Етнорегіональні особливості виховання дітей у сім'ї Півдня України ХІХ століття / В. Л. Федяєва // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка: [зб. наук. пр. Сер.: Пед.науки.] – Луганськ. – 2006. – Ч. 1. (№ 19). – С. 238–243.
203. Федяєва В. Л. Мирослав Стельмахович про сімейне виховання / В. Л. Федяєва // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Сер.: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 10. – С. 129–135.
204. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина ХІХ – ХХ століття): монографія / В. Л. Федяєва. – Херсон: РПО, 2010. – 348 с.
205. Федяєва В. Теорія і практика виховання дітей в сім'ї в Україні другої половини ХІХ – 90-х роках ХХ століття / В. Л. Федяєва. – Херсон: РПО, 2010. – 218 с.
206. Федяєва В. Теорія і практика виховання дітей у сім'ї в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Федяєва Валентина Леонідівна; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – 40 с.
207. Федяєва В. Л. Трудове виховання в селянській родині кінця ХІХ - початку ХХ століття в Україні / В. Л. Федяєва // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: [зб. наук. пр.] – К. ; Вінниця : ДОВ Вінниця, 2004. – Вип. 6. – С. 82–86.
208. Філімонова Т. В. Дитяча гра в суспільному дошкільному вихованні України (70-ті роки ХІХ ст. – кінець 20-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ...

- канд. пед. наук: 13.00.01 / Тетяна Віталіївна Філімонова; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2003. – 20 с.
209. Фіцула М.М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. / М.М. Фіцула– К.: Академія. 2000. – 542 с.
210. Флеровский Н. Положение рабочего класса в России / Н. Флеровский. – СПб., 1869. – 98 с.
211. Фобелова Д. Роль семьи и высшей школы в формировании атеистического мировоззрения молодежи: автореф. дисс. ... канд. філософ. наук: 09.00.06 / Даниелла Фобелова; Москов. гос. ун-т. – М., 1984. – 133 с.
212. Фомин П. Горная и горнозаводская промышленность Юга России / П. Фомин. – М., 1924. – 124 с.
213. Форостян А. Ф. Розвиток естетичного виховання в середніх навчальних закладах освіти Півдня України (друга половина XIX - початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Форостян Анатолій Федорович; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2007. – 251 арк.
214. Хаєцький О. П. Греки в економічному та культурному житті Миколаєва (кінець XVIII – початок XIX ст.) / О. П. Хаєцький // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: наук. доп. Міжнар. наук.-метод. конф. – Херсон, 1997. – С. 78–81.
215. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. Опыт социологических исследований / А. Г. Харчев. – М. : Мысль, 1964. – 325 с.
216. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – М. : Статистика, 1978. – 223 с.).
217. Часловский В. Земледельческие отхожие промыслы в связи с переселением крестьян / В. Часловский // Сб. гос. знаний. – СПб., 1875. – С. 52–61.
218. Черняк Е. М. Социология семьи / Е. М. Черняк. – М.: Дашков и К. – 2008. – 593 с.

219. Чумаченко Г. Шведське поселення на Півдні України / Г. Чумаченко // Нар. творч. та етногр. – 1999. – № 2/3. – С. 101–110.
220. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України др. пол. ХІХ – початку ХХ ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Сергій Олександрович Шамара; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – К., 2001. – 20 с.
221. Шаховский Н. Земледельческий отход крестьян / Н. Шаховский. – СПб., 1903. – 58 с.
222. Шевчук А. В. Етапи формування наукової інтелігенції Півдня України на рубежі ХІХ – ХХ ст. / А. В. Шевчук // Культура народів Причорномор'я: науч. журн. / Крым. науч. центр Нац. акад. наук и Мин-ва образов. и науки Украины (Симферополь). – Симферополь : Межвуз. Центр «Крым». – 2006. – № 93. – С. 70–75.
223. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в). Историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 21–107.
224. Шишкин В. Формирования революционной морали рабочего класса России / В. Шишкин // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 года: материалы к науч. сессии по истории пролетариата, посвящ. 50-летию Великого Октября, 14–17 нояб. 1967 г.: в 2 ч. – Одесса, 1969. – Ч. 1. – С. 74–92.
225. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб., 1863. – 530 с.
226. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: курс лекц. / Л. Б. Шнейдер. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
227. Щербина В. Ю. В. Сухомлинський про виховання цінностей сім'ї / В. Ю. Щербина // Пед. науки: [зб. наук. пр.] / [відп. ред. Барбіна Є. С.] – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – Вип. 54. – С. 242–245.

228. Щербина В. Ю. Висвітлення питань виховання дітей у родинях духовенства на сторінках Херсонських та Таврійських Єпархіальних відомостей / В. Ю. Щербина // Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 3–5 квіт. 2012 р. – Херсон: ХДУ, 2012. – С. 165–169.
229. Щербина В. Ю. Вплив шлюбно-сімейних стосунків на сімейне виховання в умовах Півдня України XIX століття / В. Ю. Щербина // Пед. науки: [зб. наук. пр.] / [відп. ред. Барбіна Є. С.] – Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. – Вип. 51. – С. 35–39.
230. Щербина В. Ю. Дитина у науковій спадщині М. Стельмаховича / В. Ю. Щербина // Теорія і методика навчання та виховання: зб. наук. пр. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди / [за заг. ред. член-кор. НАПН України А. В. Троцько]. – Х.: ХНПУ, 2011. – Вип. 30. – С. 188–193.
231. Щербина В. Ю. Дошкільне виховання дітей у сім'ї у спадщині В. Сухомлинського / В. Ю. Щербина // Пед. дискурс: [зб. наук. пр.] / [ред. І. М. Шоробура.] – Хмельницький: ПП Балюк І. Б., 2011. – Вип. 10. – С. 533–536.
232. Щербина В. Ю. Етнорегіональні особливості виховання дітей як об'єкт історико-педагогічних досліджень / В. Ю. Щербина // Пед. науки: [зб. наук. пр.] / [відп. ред. Барбіна Є. С.] – Херсон: Вид-во ХДУ, 2011. – Вип. 59. – С. 69–74.
233. Щербина В. Ю. Збереження традицій сімейного виховання польським товариством «Полонія» м. Херсона / В. Ю. Щербина // Культурно-історична спадщина Польщі та України як чинник розвитку полікультурної освіти: [зб. наук. пр.] / [ред. В. Кременя, Т. Левицького, С. Сисоєвої.] – Хмельницький: ПП Заколотний, 2011. – С. 317–322.
234. Щербина В. Ю. Народнo-педагогічна основа виховання дітей у спадщині В. Сухомлинського / В. Ю. Щербина // Наук. зап. Сер. Пед. науки / Кіровогр. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград : Вид-во

- Кіровогр. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 78, ч. 2. – С. 164–168.
235. Щербина В. Ю. Особливості виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях на Півдні України на рубежі XIX–XX століть / В. Ю. Щербина // Пед. науки: [зб. наук. пр.] / [відп. ред. Барбіна Є. С.] – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 47. – С. 80–83.
236. Щербина В. Ю. Особливості виховання дітей у болгарських сім'ях Півдня України в XIX столітті / В. Ю. Щербина // Пед. науки: [зб. наук. пр.] / [відп. ред. Барбіна Є. С.] – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 48. – С. 54–58.
237. Энциклопедия семейного воспитания и обучения / [ред. П. Ф. Каптерев.] – СПб., 1908. – Вып. 55.: Современное семейное воспитание в России. – 68 с.
238. Энциклопедия Ф. Брокгауза и И. Ефрона. Петербург 1890-1907: в 41 т. [2 дополн., 82 осн. и 4 дополн. полутомах]. – СПб., 1901– . – Т. 37. – 1901. – 89 с.
239. Этнотерриториальные группы татар Поволжья и Урала. Вопросы их формирования. – Казань, 2002. – 248 с.
240. Яворницький Д. І. До історії степової України / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ, 1929. – 536 с.
241. Якименко М. Аграрные миграции в России (1861–1917) / М. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 3. – С. 30–31.
242. Ярошинська О. О. Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ярошинська Олена Олександрівна; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 18 с.
243. Ярошко А. Рабочий вопрос на юге: Его прошедшее, настоящее и будущее / А. Ярошко. – М.: Типо-лит. тов-ва И. Н. Кушнерев и К. –1894. – 217 с.

244. 50 летний юбилей службы протоиерея Николая Ивановича Соколова // Херсон. Епархиал. ведом. – 1881. – № 23. – С. 641–683.

Державний архів Одеської області

245. Ф. 161 Борзенко А. А.
оп. 1.
Спр. 114. Дневники семьи, 1871–1914 гг., 10 арк.
246. Ф. 157 Доброклонский
оп. 1.
Спр. 148. Дневники семьи, 1852–1919 гг., 63 арк.
247. Ф. 153 Линниченко
оп. 1.
Спр. 102. Дневники семьи. 1852–1919 гг., 120 арк.
248. Ф. 150 Маркевич
оп. 1.
Спр. 133. Письма. 1770–1906 гг., 73 арк.
249. Ф. 53 Материалы Гросслибентальского Волостного правления. 1815–1920 гг.
оп. 1.
Спр. 215. О переходе колонистов из одного в другое вероисповедание, 176 арк.
250. Ф. 252 Перечень колоний. 1818 г.
оп. 1.
Спр. 258. Перечень колоний, подведомственных Екатеринославской Конторе иностранных поселенцев на 1818 г., 35 арк.
251. Ф. 6 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 26.05.1828–11.08.1826.
оп. 1.
Спр. 2323. По донесению Одесской конторы о поступлении поселенческих сыновей колонии Цетины, 10 арк.

252. Ф. 6 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 7.06.1828–7.02.1830.

оп. 1.

Спр. 2329. По предложению Главного попечителя колонистов о рассмотрении жалобы менонита Авраама Лемке в несогласии между ним и женой его – Юдитою, 178 арк.

253. Ф. 6 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 15.10.1829–25.01.1833.

оп. 1.

Спр. 2359. Об исключении колонистки к. Ратадт Маргариты Фишер из колонистского звания по случаю брака с иностранцем Теотором Маугером, 11 арк.

254. Ф. 6 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 19.01.1832–14.06.1832.

оп. 1.

Спр. 2755. Об освобождении детей священно и церковнослужителей болгарских колоний от военной службы, 7 арк.

255. Ф. 83 Сведения по Новороссийскому краю

оп. 1.

Спр. 111. 1834–1852 гг., 120 арк.

256. Ф. 147 Скальковский А. А. 1779–1891 гг.

оп. 1.

Спр. 17. Письма А. Скальковского, 19 арк.

257. Ф. 630 Т. Брун

оп. 1.

Спр. 354. Семейная переписка. 1833 г., 29 арк.

258. Ф. 5 Управление временного Одесского генерал-губернатора. 1879–1889 гг.

оп. 1.

Спр. 1383. Жалоба работников кожаных заводов, 85 арк.

259. Ф. 7 Управление главного начальника южных поселений.
1839–1840 гг.
оп. 1.
Спр. 520. О благосостоянии колонистов, 17 арк.
260. Ф. 160 Брун. 1862 г.
оп. 1.
Спр. 32. Семейная переписка, 8 арк.
261. Ф. 143 Эрдели. 1781–1918 гг.
оп. 1.
Спр. 54. Семейная переписка, 19 арк.
262. Ф. 52 Эрнст фон Штерн. 1835–1896 гг.
оп. 2.
Спр. 240. Семейная переписка, 180 арк.

Державний архів АР Крим

263. Ф. 26 Канцелярия Таврического губернатора. 1842–1843 гг.
оп. 1.
Спр. 13064. По прошению Павла Шульмейстера о дозволении ему перейти в евангелическую веру, 7 арк.
264. Ф. 26 Канцелярия Таврического губернатора. 1869–1872 гг.
оп. 1.
Спр. 427. Об иностранце из Гамбурга, поддерживавшем между колонистами Херсонской губернии анабаптизм, 18 арк.
265. Ф. 26 Канцелярия Таврического губернатора. 1845–1848 гг.
оп. 1.
Спр. 13429. О собрании сведений Г. Франка, необходимых при разрешении 2 детям перейти в лютеранскую веру, 5 арк.
266. Ф. 26 Канцелярия Таврического губернатора. 1895–1899 гг.
оп. 2.

Спр. 3747. Об 11 семействах немцев-меннонитов, не пожелавших принять присягу на верноподданство Государю императору, 4 арк.

267. Ф. 26 Канцелярия Таврического губернатора. 1895–1899 гг.

оп. 2.

Спр. 9610. Про прошение жены прускоподданого Магдалены перейти ей в лютеранское вероисповедание, 1895 г., 11 арк.

268. Ф. 27 Таврическое губернское правление. 1803–1917 гг.

оп. 12.

Спр. 386 Список повивальных бабок в Таврической губернии. 1896 г., 30 арк.

269. Ф. 27 Таврическое губернское правление. 1815–1817 гг.

оп. 14.

Спр. 129 Метрическая книга записи о родившихся, умерших и бракосочетавшихся по Хрестовоздвиженской церкви. 1816. 12 арк.

Державний архів Херсонської області

270. Ф. 207 Херсонское духовное правление

оп. 1.

Спр. 441. Указ Новороссийской духовной консистории о предписании церковнослужителям не вступать во второй брак без разрешения духовного начальства, 10-09-29.11.1801, 15 арк.

271. Ф. 207 Херсонское духовное правление. 1801–1802 гг.

оп. 1.

Спр. 415. Указ Новороссийской духовной консистории за недостойное поведение и пьянство священника с. Кардашинки, 10 арк.

272. Ф. 198 Херсонская духовная консистория

оп. 1.

Спр. 55. Дело по обвинению иностранца Пфертнера в разврате, 1878, 10 арк.

273. Ф. 198 Херсонская духовная консистория. 1835–1847 гг.

оп. 1.

Спр. 39. Дело по обвинению священника Луганского в незаконной связи с кухаркою, 98 арк.

274. Ф. 198 Херсонская духовная консистория

оп. 1.

Спр. 39. Метрическая книга записи о родившихся, умерших и бракосочетавшихся в с. Чалбасы, 1856, 301 арк.

Спр. 40. Дело о переходе в русскую православную веру иноверцев, 310 арк.

275. Ф. 198 Херсонская духовная консистория

оп. 1.

Спр. 39. Метрическая книга записи о родившихся, умерших и бракосочетавшихся по Евангелистско-лютеранской церкви, 1876, 350 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

276. Ф. 134 Меннонитские колонии. 1867–1878 гг.

оп. 1.

Спр. 212. Хозяйственная деятельность меннонитских колоний, 142 арк.

Державний архів Чернігівської області

277. Ф. 127 Отношение о. Таврического губернатора П. Лазарева к Черниговскому губернатору О. Анастасьеву. 1888 р.

оп. 1360.

Спр. 59. Про взимание денег с месных рабочих за проезд на поезде, 1 арк.

Центральний державний архів України у м. Києві

278. Ф. 7952 Про становище та боротьбу робітників містечка Юзівки Бахмутського повіту. 1876 р.

оп. 6.

Спр. 131. Про виступи робітників містечка Юзівки, 11 арк.

279. Ф. 1695 Прохання селянки Трунової до Ради Товариства допомоги гірникам Півдня Росії. 1865 р.

оп. 1.

Спр. 12. Про допомогу селянці Труновій, 14 арк.